

VILNIAUS PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS
Politologijos ir sociologijos katedra

Vytautas Dumbliauskas

SOCIOLOGIJA

Mokymo priemonė

Vilnius, 1999

UDK 316(075.8)
Du228

Mokymo priemonė apsvaistyta VPU Politologijos ir sociologijos katedros
1999 06 10 posėdyje ir rekomenduota spausdinti (protokolo Nr. 4).

Vytautas Dumbliauskas

SOCIOLOGIJA

Mokymo priemonė

Tir. 300 egz. 4 sp. 1. Užsak. Nr. 72

Išleido Vilniaus pedagoginis universitetas

Studentų g. 39, LT-2034 Vilnius

Redagavo, maketavo ir spausdino VPU leidykla

T. Ševčenkos g. 31, LT-2009 Vilnius

Kaina sutartinė

© Vilniaus pedagoginis universitetas

ISBN 9986-869-48-X

Pratarmė

Prisipažinsiu, vienas iš postūmių parašyti šią mokymo priemonę buvo atsibodęs diktavimas paskaitų metu. Paprastai užsirašantieji visada atsilieka nuo kalbančiojo, todėl pirmasis jų rūpestis yra spėti užsirašyti, nelabai gilinantis į tai, apie ką kalbama. Aišku, studentai gali pirmiausia klausyti ir stengtis suvokti dėstytojo pateikiamą informaciją, tačiau pasikliauti girdimąja atmintimi (t. y. neužsirašinėti) gali, manau, toli gražu ne kiekvienas, todėl gana dažnai paskaitoje atsiranda dėstytojo ir studentų ryšio problema: dėstytojas pasijunta kalbąs žmonėms, kurie yra susirūpinę prieš tai pasakytos minties užrašymu.

Išeitis iš tokios padėties yra - reikia iki minimumo sumažinti užsirašinėjamą paskaitos metu. Tam reikėtų lyg ir nedaug - studentai turi turėti kiekvienos paskaitos konspektą ir turi būti jį perskaitę jau prieš paskaitą. Štai tada jie galės atidžiai klausyti dėstytojo aiškinimo, nevarginami mechaniško užsirašinėjimo, tik pasižymėdami kai kurias pastabas. Todėl ši knygutė yra bandymas padėti studijuojantiems sociologijai, tai, kas dar vadinama sociologijos įvadu arba sociologijos pagrindais.

Kurso struktūra. Amerikietišku sociologijos vadovėlių, kuriais daugiausia remiausi, sudarydamas savo kursą, struktūra yra pakankamai skirtinga, tačiau kiekviename jų yra išskiriamos penkios šešios dalys. Jų pavadinimai taip pat įvairūs, tačiau turinys dažnai būna panašus. Šiame kurse skiriu penkias dalis, kurias sudaro aštuoniolika temų. Kurso temų galėjo būti ir daugiau: antroji dalis galėtų apimti socialinės sąveikos, teritorinių bendruomenių temas, trečioji - rasinius ir etninius santykius, ketvirtoji - sveikatos apsaugą. Tačiau, kaip žinia, semestras trunka tik šešiolika savaičių, per jį galima perskaityti tiek pat paskaitų, todėl dalies temų reikėjo atsisakyti. Mano pasirinkimas toks, kitas dėstytojas tikriausiai atsisakytų kitų temų.

Paskaitos struktūra. Kiekvienoje paskaitoje išskiriama keletas dalių. Jų skaičius įvairuoja nuo keturių iki aštuonių. Šio struktūrizavimo tikslas - palengvinti studentams suvokti ir įsiminti medžiagą. Paskaitos dalių dažnai būna daugiau negu temoje nagrinėjamų problemų. Taip yra todėl, kad kai kurios paskaitų dalys tik išplėtoja prieš tai buvusiąją.

Dėkoju savo sūnui Vytautui už pagalbą, rengiant kompiuteriu šį leidinį.

Vilnius, 1999

Pirmoji dalis. SOCIOLOGIJOS PAGRINDAI

1. Pirmoji paskaita. SOCIOLOGIJA

1. **Sociologija** yra socialinis mokslas, tiriantis visuomenes, susiformavusias dėl socialinių ir ekonominių pokyčių, prasidėjusių XVIII a. Dauguma sociologijos apibrėžimų nurodo, kad sociologija yra žmonių visuomenės, socialinio elgesio tyrimas. Tuo ignoruojamas faktas, jog žmonių visuomenė gyvuoja tūkstančius metų, tačiau sociologija kaip atskiras mokslas ėmė rasti tik XIX amžiuje. Tai reiškia, kad sociologijos radimąsi lėmė esminiai pokyčiai visuomenėje.
- 1.2. *Socialinio pažinimo ypatumas.* Sociologija, kaip ir kiti socialiniai mokslai, skiriasi nuo gamtos mokslų. Pirmia, mes negalime tyrinėti socialinių faktų taip, kaip tiriami faktai fiziniame pasaulyje, nes socialiniai faktai, kitaip negu gamtos, nėra objektyvi, t. y. nuo mūsų nepriklausanti tikrovė. Priešingai, socialiniai faktai yra žmonių kuriama ir atkuriamą, t. y. nuo jų veiklos priklausanti tikrovė. Antra, ne tik žmonės kuria visuomenę, bet ir visuomenė kuria žmones: jų tapatumą, vertybes, elgesį. Trečia, pati socialinė teorija dėl to yra neatskiriama socialinio gyvenimo dalis, nes ji negali atsiriboti nuo žmonių praktinės veiklos, neprarasdama savo objekto.
- 1.3. *Sociologija kaip sąmoningumo forma.* Amerikiečių sociologas P. Bergeris nurodo keturias sociologinio sąmoningumo (arba požiūrio) dimensijas.
 1. Demaskavimas. Sociologinis požiūris - tai sugebėjimas matyti, kas vyksta už socialinių struktūrų fasadų, tai tiriamų socialinių sistemų apnuoginimas.
 2. Nepagarbumas. Sociologas blaiviai, kritiškai vertina ir negarbina visuomenėje pripažįstamų vertybių, tiesų, suvokia, jog kiekvienoje visuomenėje gyvuoja oficialioji (respektabilioji) ir neoficialioji (nerespektabilioji) visuomenės.
 3. Reliatyvizmas. Geografinis ir socialinis mobilumas modernioje visuomenėje reiškia galimybes įvairiai traktuoti pasaulį.
 4. Kosmopolitizmas. Sociologas yra žmogus, kuris domisi kitais kraštais, vidujai atviras begalinei žmogiškųjų galimybių įvairovei (2, p. 28-56).
- 1.4. *Sociologinė vaizduotė* yra galėjimas matyti asmeninį gyvenimą platesniame istoriniame ir socialiniame kontekste. Terminą pasiūlė amerikiečių sociologas C. Wright Millsas: "(...) individas gali suprasti savo patyrimą ir įvertinti savo likimą, tik nustatydamas savo vietą jam tekusiame istoriniame laikotarpyje; jis gali žinoti savo galimybes gyvenime, tik siekdamas žinoti visų jį supančių individų gyvenimo galimybes" (17, p. 8). Pasak jo, asmeniniai rū-

pesčiai ir viešos problemos iš dalies sutampa ir persmelkia vieni kitus, formuodami platesnę socialinio bei istorinio gyvenimo struktūrą (32, p. 7).

1.5. *Sociologinės vaizduotės trimatiškumas*. Komentuodamas sociologinės vaizduotės terminą, anglų sociologas A. Giddensas mano, kad ji turi būti trimatė: tai istorinis, antropologinis ir kritinis socialinės tikrovės suvokimas.

1. Istorinis matmuo yra netolimos praeities apmąstymas, stengiantis suvokti pramoninio kapitalizmo sukeltų pokyčių mastą ir radikalumą.
2. Antropologinis matmuo yra sąlyga suvokti, jog vakarietiškas gyvenimo būdas nėra niekuo pranašesnis už kitus. Šis matmuo leidžia suvokti žmogaus gyvenimo organizavimo formų įvairovę, kuri yra mūsų plane-toje.
3. Kritinis matmuo susijęs su raidos galimybėmis: sociologai turi būti pasiruošę nagrinėti alternatyvius ateities variantus, nes visuomenėje mes nesam pasmerkti pasyviai paklusti jėgoms, veikiančioms kaip gamtos dėsniai (9, p. 13-22).

2. *Sociologijos atsiradimas* yra sąlygotas dviejų vadinamųjų “didžiųjų” revoliucijų.

- 2.1. *Politinė revoliucija* (1789 m., Prancūzija), sugriovusi luominę visuomenę ir išskėlusį laisvės ir lygybės idealus.
- 2.2. *Pramoninė revoliucija* (XVIII a. 2 pusė, Anglija) ir socialinės jos pasekmės - masinė migracija, urbanizacija, moterų įsitraukimas į visuomeninę gamybą.

3. *Sociologijos pradininkai*

- 3.1. *Auguste'as Comte'as* (1798-1857) sukūrė sociologijos terminą, sudarė mokslų hierarchiją, kurioje svarbiausia buvo sociologija (matematika-astronomija-fizika-chemija-biologija-sociologija), tirianti sudėtingiausius faktus. Naujasis mokslas - sociologija - turėjo išvaduoti mokslus apie visuomenę nuo šimtmečius trukusios teologijos ir metafizikos įtakos, padaryti juos pozityviais, t. y. tiksliais ir aiškiais. Sociologija privalo tirti tik realius reiškinius ir atskleisti jų dėsnius. A. Comte'as skiria šį mokslą į dvi dalis: socialinę statiką, tiriančią visuomenės tvarką, darnumą, stabilumą, ir socialinę dinamiką, tiriančią visuomenės raidą, pokyčius.
- 3.2. *Karlas Marxas* (1818-1883) teigė, kad visa žmonijos istorija yra klasių kovos istorija. Visuomenės istoriją aiškino materialistiškai: visuomenės gyvenimo pagrindas yra materialinė gamyba, kuri nulemia visuomenės sąmonę (politiką, moralę, teisę, religiją, mokslą, meną). Tai - bazės ir antstato sąveika. Materialinę gamybą sudaro gamybinės jėgos ir gamybiniai santykiai.

Gamybinės jėgos nuolat tobulėja. Ateina momentas, kai jos išauga iš esamų gamybinių santykių, kurie keičiami kitais revoliuciniu būdu. Įvykus pakitimams bazėje, t. y. pasikeitus gamybos būdui, ima keistis ir antstatas.

- 3.3. *Herbertas Spenceris* (1820-1903) žvelgė į visuomenę kaip į biologinį kūną: kaip kūną sudaro įvairūs jo organai, taip ir visuomenę sudaro institutai (šeima, valstybė, religija, mokykla), atliekantys tam tikras funkcijas. Taip jis padėjo pagrindus struktūriniam funkcionalizmui: visuomenė yra organizmas, kuriam būdingos struktūrinė diferenciacija ir funkcijų diferenciacija. Taip pat Ch. Darwino evoliucijos teoriją, aiškindamasis visuomenės gyvenimą: ekonominę konkurenciją laikė natūraliosios atrankos analogija, paliekiančia išgyventi tik stipriausius. Tuo pagrindė *laissez-faire* kapitalizmą.
- 3.4. *Emilis Durkheimas* (1858-1917) sociologijos tyrimo objektu laikė socialinius faktus, skirtingus nuo ekonominių, psichologinių, fizinių faktų. Socialinių faktų požymiai - objektyvus, nepriklausomas nuo individo egzistavimas ir galėjimas individą paveikti. Žmogaus socialinį elgesį daugiau lemia ne individualios priežastys, bet socialinių faktų visuma. Pagrindinė kūrybos tema - socialinis solidarumas. Skyrė dvi istorines jo formas: mechaninį solidarumą, būdingą primityvioms visuomenėms, bei organinį solidarumą, būdingą šiuolaikinei visuomenei ir grindžiamą darbo pasidalijimu. Kiekvienas visuomenės narys atlieka specifinę funkciją, todėl priverstas keistis žmogiškosios veiklos rezultatais. Taip darbo pasidalijimas integruoja individus, suvienija socialinį organizmą, ugdo solidarumo jausmą.
- 3.5. *Maxas Weberis* (1864-1920) buvo veikiamas K. Marso idėjų, tačiau kritiškai vertino kai kurias jų: neteikė tiek reikšmės klasių kovai, atmetė materialistinę istorijos supratimą. Ekonominiai veiksniai yra svarbūs, tačiau idėjos ir vertybės turi tokią pat įtaką socialiniams pokyčiams. Sociologijoje įvedė socialinio veiksmo sąvoką, nusakančią elementariausią socialinės veiklos vienetą. Vartojo jo pasiūlytą idealaus tipo sąvoką, kuri reišė abstrahuotą, grynai loginį tiriamo socialinės tikrovės aspekto modelį. Ši abstrakcija buvo tyrimo įrankis, leidžiantis lyginti ir grupuoti empirinius faktus, fiksuojant esminius bendrumus ir ignoruojant neesminius skirtumus. Idealaus tipo modelis buvo taikomas, tiriant biurokratiją, išskiriant tris istorinius valdžios tipus. Modernių visuomenių raidoje atkreipė dėmesį į mokslo ir biurokratijos poveikį, pavadinęs tai visuomenės racionalėjimu, reiškiančiu socialinio ir ekonominio gyvenimo organizavimą efektyvumo principais ir techninių žinių pagrindu.

4. ***Sociologija ir kiti socialiniai mokslai.*** Tarp jų nėra ir negali būti griežtų barje-

rų. Žmogaus elgesio visuomenėje tyrimas yra visų visuomenės mokslų objektas. Skirtingos žmogaus elgesio sferos, tiriamos atskirų mokslų, yra intelektualaus darbo pasidalijimas, kuris visada yra sąlygiškas.

4.1. *Antropologija* yra primityvių visuomenių sociologija.

4.2. *Demografija* tiria gyventojų skaičių, sudėtį, dinamiką ir jų priklausomybę gimstamumo, mirtingumo ir migracijos.

4.3. *Ekonomikos mokslas* tiria materialių gėrybių gamybą, paskirstymą ir vartojimą.

4.4. *Politikos mokslas* tiria viešųjų ir visiems privalomų sprendimų priėmimą bei įgyvendinimą, panaudojant politinę galią ir valdžią.

5. *Sociologija ir visuomenės poreikiai.*

5.1. *Akademinė sociologija* tiria fundamentalias visuomenės pažinimo problemas.

5.2. *Taikomoji sociologija* yra teorinių modelių, tyrimo metodų ir procedūrų visuma, kuria remiamasi sprendžiant apibrėžtus praktinius uždavinius.

6. *Sociologijos lygiai* yra orientacijos į skirtingus socialinius reiškinius.

6.1. *Makrosociologija* tiria visuomenę apskritai, socialinius institutus, klases, dides grupes.

6.2. *Mikrosociologija* tiria tiesioginės socialinės sąveikos sferas - tarpasmeninius santykius, socialinę komunikaciją, mažas grupes, kasdienybės realijas.

7. *Sociologijos teorinės paradigmos:* funkcionalizmas, konflikto teorija, simbolinis interakcionizmas.

7.1. *Funkcionalizmas* yra makrosociologinė paradigma. Pagal ją visuomenė traktuojama kaip sistema, kurios sudėtinės dalys atlieka *funkcijas*, leidžiančias išlaikyti visuomenės stabilumą, tačiau funkcionalistai pripažįsta, kad ne visi visuomenės sluoksniai ir ne visada palaiko stabilumą, - tokiai būklei nusaikyti jie naudoja *disfunkcijas* sąvoką. Visuomenė, pasak šios teorijos šalininkų, pati įveikia disfunkcijas ir išlaiko pusiausvyrą.

7.2. *Konflikto teorija* yra makrosociologinė paradigma, pagal kurią į visuomenę žiūrima kaip į nuolatinį įvairių socialinių grupių konfliktą. Funkcionalistams konfliktas yra disfunkcija, o konflikto teorijos atstovams - pagrindinis socialinių pokyčių šaltinis.

7.3. *Simbolinis interakcionizmas* yra mikrosociologinė paradigma, pagal kurią į visuomenę žiūrima kaip į nuolatinę, kasdieninę socialinę sąveiką (interakciją). Ši paradigma vadinama simboliniu interakcionizmu, kadangi žmonės reaguoja ne tiek į tiesioginius veiksmus, kiek į tai, ką tie veiksmai reiškia arba simbolizuoja.

2. Antroji paskaita. SOCIOLOGINIS TYRIMAS

1. **Teorijos ir empirijos santykis.** Mokslinis pažinimas paprastai skirstomas į empirinį ir teorinį, t. y. į faktinės medžiagos rinkimą ir jos teorinį aiškinimą. *Faktai* yra tikri, nepramanyti, nustatyti įvykiai, atsitikimai, reiškiniai. *Teorija* yra tikrovės reiškinį aiškinimas abstrakčia logine forma. Teorijos ir empirijos santykis nusakomas tuo, kad faktai yra apibūdinami kaip teorinio aiškinimo objektas, o pati teorija - kaip tų faktų aiškinimo būdas. Be to, teorija ir empirija sąlygoja viena kitą. Empirinis tyrimas (t. y. faktų rinkimas) neįmanomas, nesiremiant kokia nors teorija. Kita vertus, faktai būtini teorijoms: jie gali jas arba patvirtinti, arba iškelti būtinybę papildyti, arba paneigti ir iškelti būtinybę kurti naujas teorijas. Mokslo pažanga todėl ir apibūdinama kaip žinomų teorijų pritaikymas vis naujiems faktams arba naujų teorijų kūrimas.
 - 1.1. *Empirinė sociologija* yra kompleksas sociologinių tyrimų, orientuotų rinkti ir analizuoti konkrečius visuomenės gyvenimo faktus, taikant specialius metodus.
2. **Sociologinių tyrimų rūšys.** Pagal tyrimo gilumą, jam keliamus uždavinius ir empirinės analizės sudėtingumą gali būti skiriamos trys sociologinių tyrimų rūšys.
 - 2.1. *Žvalgomasis (pilotažinis) tyrimas* gali būti taikomas pradiniame išsamų tyrimų etape kaip bandomasis tyrimas, kurio tikslas - patikslinti hipotezę, uždavinius, patikrinti metodiką. Toks tyrimas gali būti nedidelės apimties, ne tokios sudėtingos programos, jam atlikti reikia mažiau priemonių.
 - 2.2. *Aprašomasis tyrimas* yra sudėtingesnis, jo tikslas yra gauti empirinius duomenis, suteikiančius išsamesnį tiriamų reiškinį vaizdą. Aprašomieji tyrimai atliekami, kai analizės objektas - santykinai didelė žmonių grupė, apibūdinama įvairiais aspektais. Tyrėjas aprašo, įvertina, palygina jį dominančius požymius.
 - 2.3. *Analitinis tyrimas* yra giliausia sociologinė analizė, kurios tikslas yra ne tik aprašyti reiškinio struktūros elementus, bet ir nustatyti jų priežastinius ryšius (18, p. 37-38).
3. **Sociologinio tyrimo programa** yra dokumentas, kuriame išdėstoma tyrimo teorija ir praktika. Programą sudaro trys dalys: metodologinė, metodinė ir organizacinė-procedūrinė.
 - 3.1. *Metodologinę dalį* sudaro problemos formulavimas ir pagrindimas, tyrimo tikslai ir uždaviniai, tyrimo objekto ir dalyko aprašymas, loginė pagrindinių sąvokų analizė, tyrimo hipotezės.
 - 3.2. *Metodinę dalį* sudaro tyrimo aibės aprašymas (pagrindžiant atrankos repre-

zentatyvumą), pirminės sociologinės informacijos rinkimo metodų charakteristika, tinkamai parinktos priemonės informacijai rinkti, loginė informacijos apdorojimo schema.

3.3. *Organizacinę-procedūrinę dalį* sudaro pasiruošimas tyrimui, informacijos rinkimo procedūros, informacijos dorojimo procedūros, duomenų analizė, interpretavimas, tyrimo ataskaita (18, p. 40).

4. **Tyrimo etapai.** Sociologinio tyrimo logika reikalauja visus konkrečius tyrimus atlikti tam tikrais etapais. Nors sociologijos vadovėliuose nurodomas skirtingas etapų skaičius, taip yra tik dėl to, kad kai kurie sociologai kelis tam tikrus etapus įvardija kaip vieną. Daugiausia nurodoma septyni etapai: problemos apibrėžimas, literatūros apžvalga, hipotezės formulavimas, tyrimo plano sudarymas, duomenų rinkimas, duomenų analizė, išvadų formulavimas.

4.1. *Problemos apibrėžimas.* Tyrėjas privalo kuo aiškiau apibrėžti tai, ką norima iširti, nes dėl netikslaus problemos formulavimo tyrimo vertė tampa santykinė ir laikina. Jei iškart nepavyksta aiškiai apibrėžti problemos, tai galima atlikti vėliau, parengtus kitas tyrimo programos dalis.

4.2. *Literatūros apžvalga* tyrėjui atskleidžia tai, kas jau žinoma apie tiriamą problemą ir kartu ją geriau apibūdina, kas nuveikta kitų sociologų, tiriant šią problemą, kokiais būdais buvo renkami duomenys, kaip jie buvo interpretuojami ir t. t. Pažintis su kitais tyrimais padeda išvengti klaidų arba sumažinti jų kiekį.

4.3. *Hipotezės formulavimas.* Hipotezė yra spekuliatyvus spėjimas apie ryšį tarp dviejų ar daugiau faktų, veiksmų ir pan., t. y. kintamųjų, kurį reikia patikrinti. Hipotezė paprastai teigia, kad vienas socialinio elgesio aspektas veikia kitą. Šie aspektai, arba veiksniai, vadinami nepriklausomais. Hipotetiškai laikomas turinčiu įtakos veiksnys vadinamas nepriklausomu kintamuoju, hipotetiškai veikiamas įtakos - priklausomu kintamuoju. Spėjamas ryšys tarp kintamųjų turi būti suformuluotas aiškiai.

4.4. *Tyrimo plano sudarymas.* Kai sociologai suformuluoja tyrimo hipotezę, jie turi nusistatyti, kaip rinks duomenis, patvirtinančius (ar pagrindžiančius) jų hipotezę. Pagal hipotezę jie gali planuoti taikyti vienus ar kitus tyrimo metodus arba jų kombinaciją.

4.5. *Duomenų rinkimas.* Sociologams nebūtina klausinėti kiekvieną žmogų (tai būtų neįmanoma). Duomenys yra renkami, taikant atrankos metodą. Atranka gali būti įvairių tipų: atsitiktinė, sisteminė, tikslinė ir t. t., tačiau svarbiausia, kad ji būtų reprezentatyvi, t. y. kad atrinktieji respondentai atstovautų objektą (tiriamą visuomenės grupę). Duomenys renkami, taikant metodus, kurie bus aptarti šios paskaitos skyrelyje “Tyrimo metodai”.

- 4.6. *Duomenų analizė* yra paieška reikšmingų ryšių tarp faktų, kurie išskyla tyrimo metu. Surinktoji pirminė sociologinė informacija yra statistiškai apdorojama. Kiekvienas tyrėjas taiko savus duomenų apdorojimo metodus, pats pasirenka programinę įrangą statistinei duomenų analizei atlikti.
- 4.7. *Išvadų formulavimas*. Duomenų analizė leidžia daryti išvadas, kurios patvirtina, atmeta arba modifikuoja tyrimo pradžioje suformuluotą hipotezę. Be to, tyrinėtojai siekia nusakyti savo darbo reikšmę, siedami ją su teorija ir kitais tyrimais, taip pat pasiūlo būsimų tyrimų kryptis.
5. ***Tyrimo metodai***. Savo darbe sociologai taiko šiuos pagrindinius metodus: dokumentų analizę, stebėjimą, apklausą, eksperimentą, lyginamąjį arba istorinį tyrimą.
- 5.1. *Dokumentų analizė* yra duomenų rinkimas iš įvairių dokumentų, kurie gali būti pirminiai (parašyti įvykių liudininkų) ir antriniai (parašyti žmonių, kurie tiesiogiai nesusiję su aprašomais įvykiais), oficialūs ir neoficialūs, tekstiniai ir statistiniai.
- 5.2. *Stebėjimas* yra duomenų rinkimas, remiantis iš anksto apgalvotu, sistemingu socialinių faktų registravimu. Šio metodo rūšys yra tokios: 1) stebėjimas dalyvaujant, kada tyrėjas įtraukiamas į tiriamą grupę, kuri žino, jog yra stebima, 2) stebėjimas dalyvaujant, tiriamai grupei to nežinant, 3) stebėjimas nedalyvaujant, grupei žinant, 4) slapta stebėjimas.
- 5.3. *Apklausa* yra duomenų rinkimas pokalbio metu ar per anketas, t. y. kai respondentai atsako į žodžiu ar raštu pateiktus klausimus. Anketa yra visuma klausimų, kuriuos sieja tyrėjo siekis ištirti kurį nors socialinį reiškinių. Anketavimas gali būti grupinis ir individualus. Pokalbis (interviu) yra ilgiau užtrunkantis ir brangiau nei anketavimas kainuojantis apklausos būdas, nes be tyrėjo ir respondento, atsiranda dar vienas asmuo, imantis interviu.
- 5.4. *Eksperimentas* yra dirbtinai sukurta situacija, leidžianti sociologui manipuluoti kintamaisiais, siekiant nustatyti priežastinį ryšį tarp nepriklausomo kintamojo (ar kintamųjų) ir priklausomojo kintamojo. Tam reikalingos dvi tiriamųjų grupės: eksperimentinė ir kontrolinė. Pirmoji yra veikiama nepriklausomo kintamojo, o antroji neveikiama, ji reikalinga palyginimui.
- 5.5. *Lyginamasis tyrimas* leidžia palyginti panašius tyrimus skirtingose visuomenėse ar skirtingais istoriniais laikotarpiais.
6. ***Tyrimo etika***. Amerikos sociologų asociacija laikosi šių etinių principų: 1) išlaikyti tyrimo objektyvumą ir integruotumą, 2) gerbti tiriamųjų privatumą ir orumą, 3) apsaugoti tiriamuosius nuo asmeninės žalos, 4) išsaugoti konfidencialumą, 5) padėkoti už bendradarbiavimą tyrimo, 6) neslėpti jokių paramos šaltinių (27, p. 51).

Antroji dalis. VISUOMENĖS PAGRINDAI

3. Trečioji paskaita. KULTŪRA

1. **Kultūra** yra visuma žmogaus veiklos būdų, priemonių, normų, vertybių ir idealų, bendrų ištaisai grupei žmonių, padedančių šiems žmonėms orientuotis savoje visuomenėje ir perduodamų iš kartos į kartą.

J. Vander Zandeno teigimu, kultūra yra išsivaini mąstymo, jausmų ir veiklos būdai, kurie apibūdina visuomenę (32, p. 62).

Gyvūnų elgesys yra genetiškai užprogramuotas, žmogaus - taip pat, bet iki tam tikros ribos. Žmogaus elgesį už šios ribos lemia kultūra.

1.1. **Kultūros sąvokos atsiradimas.** Dabartine reikšme ši sąvoka, iki tol reiškusi apdirbimą, kultivavimą, ugdymą, ėmė rasti XVIII a., kai ji buvo pradėta tapatinti su visuomenės ir žmogaus raidos formomis. Kurį laiką sąvokos *kultūra* ir *civilizacija* buvo vartojamos kaip sinonimai, vėliau civilizacija imta nusakyti socialinę sąrangą, o kultūra - dvasinę žmogaus raidą. XIX a. kultūros sąvoka pradėta vartoti dabartine visuomenės moksluose vartojama prasme.

1.2. **Kultūra ir visuomenė.** Pasak A. Kroeberio, kultūra pagal apibrėžimą įjungia arba bent suponuoja visuomenę. Kultūra gali egzistuoti, tik tuomet, jei egzistuoja visuomenė, ir priešingai - kiekvieną žmonių visuomenę lydi kultūra. Tačiau ši konversija tinka tik žmonių visuomenėms. Nekultūringų subžmogiškų visuomenių egzistavimas (ypač išsivysčiusios vabzdžių visuomenės) yra sociumo ir kultūros atskyrimo reikšmingumo rodiklis. Sociumas ir kultūra gali egzistuoti atskirai (13, p. 109).

1.3. **Kultūra ir socializacija.** Kultūros perėmimas yra pagrindinė socializacijos dalis. Vertybės, normos, idealai tampa vaiko asmenybės dalimi ir formuoja jo elgesį, nes kūdikiai automatiškai netampa žmonėmis, jiems reikia perimti savąją kultūrą, išmolti dalyvauti socialiniame gyvenime. Socializacija yra priemonė perduoti kultūrą iš kartos į kartą, užtikrinti kultūros perimamumą.

1.4. **Kultūrinė atranka.** Kiekviena kultūra atsirenka tik tam tikrus elgesio ir patyrimo aspektus, analogiškai kaip kiekviena kalba atsirenka savus garsus ir jų laikosi. Atrankos dėka kultūra išlaiko savo autentiškumą ir savitumą.

2. **Kultūros elementai.** Kultūra dažnai vadinama gyvenimo planu, žemėlapiu, padedančiu žmonėms, gyvenantiems toje pačioje teritorijoje ir kalbantiems ta pačia kalba. Kultūros elementai yra šio plano sudedamosios dalys. Antropologas W. Goodenough skiria keturis kultūros elementus: sąvokas, santykius, vertybes

ir normas. Pasak jo, kultūra padeda suvokti, kas egzistuoja (sąvokos apie aplinkinį pasaulį), kaip visa tai tarpusavy susiję (santykiai), kaip vertinti tai, kas yra (vertybės) ir kaip elgtis (normos) (28, p. 66-67). Sociologijos vadovėliuose dažniausiai skiriami penki kultūros elementai: simboliai, kalba, vertybės, normos, sankcijos.

- 2.1. *Simboliai* yra daiktai, vaizdai, garsai, žodžiai, veiksmai, turintys kokią nors sutartinę reikšmę, žymintys kokią nors sąvoką, reiškiantys kokią nors idėją. L. Broomas ir kt. simbolius skirsto į referentinius (nurodančius dalykus tiesiogine prasme) ir ekspresinius (nurodančius dalykus perkeltine prasme). Pavyzdžiui, vėliava kaip referentinis simbolis reiškia vėjuotumą, audrą, kaip ekspresinis - tautiškumą, valstybingumą (5, p. 41). D. Lightas ir kt. skiria daugiareikšmius simbolius (pavyzdžiui, žodis "laisvė" žmonėms gali reikšti (simbolizuoti) skirtingus dalykus) ir vienareikšmius, leidžiančius labai tiksliai išreikšti tai, ko norima. Toks pavyzdys gali būti teisiųjų kontraktų terminai, kurie turi būti tikslūs ir neleisti sutarties traktuoti įvairiai (17, p. 85).
- 2.2. *Kalba* yra komunikacijos sistema, veikianti garsų dėka, turinti griežtas taisykles ir padedanti perimti patirtį. Kalba yra pagrindinė kultūros perdavimo priemonė ir galbūt didingiausias žmonijos laimėjimas. Pirma, kalba mes išreiškiamo visus savo poreikius - tiek fizinius, tiek dvasinius. Antra, kalba yra mūsų socialinės veiklos įrankis. Trečia, kalba leidžia mums sujungti į vieną socialinį paveikslą dalykus, esančius už mūsų tiesioginės aplinkos ribų. Ketvirta, kalba leidžia apibendrinti mūsų patyrimą ir perduoti jį iš kartos į kartą (32, p. 68).
- 2.3. *Vertybės* yra visuomenėje pripažįstami tikslai, kurių verta siekti. Kiekvienoje visuomenėje vertybės skirtingos, kaip ir skiriasi tos pačios visuomenės narių individualiai išpažįstamos vertybės. Šiuolaikinėse europietiškos kultūros visuomenėse dominuoja šios vertybės (eilės tvarka atsitiktinė): asmeninė sėkmė, darbas, dorovė, humaniškumas, materialinė gerovė, lygybė, asmeninė laisvė, demokratija, pažanga, racionalumas ir pan. Vertybės yra susijusios su normomis ir sankcijomis. Jei visuomenėje yra vertinama santuoka, tai nesantuokiniai santykiai smerkiami ir jiems taikomos griežtos neigiamos sankcijos. Kitas pavyzdys - žmogaus gyvybė kaip vertybė pagrindžia įstatymus, arba normas, skelbiančias žmogžudystes nusikaltimu, ir sankcijas už šių normų nesilaikymą.
- 2.4. *Normos* yra lūkesčiai, taisyklės, standartai, reguliuojantys elgesį. Sociologai skiria formaliąsias ir neformaliąsias formas. Formaliosios yra užrašytos, aiškiai formuluotos ir numatančios bausmę. Tai įstatymai, kelių eismo taisyklės ir pan. Neformaliosios dažniausiai nėra aiškiai surašytos, tačiau yra visuotinai suprantamos. Jų pažeidimas nenumato aiškios bausmės, dažniau-

siai tai būna smerkimas. Analogiškai kaip formalias ir neformalias normas N. Smelseris skiria normas-taisykles ir normas-lūkesčius (28, p. 220-221). Neformaliosios normos ir yra lūkesčiai, kuriuos mūsų atžvilgiu turi aplink mus esantys žmonės. Sociologai taip pat skiria dorovines, teisines normas, papročius.

2.5. *Sankcijos* yra socialiniai skatinimai ir bausmės, lemiantys normų laikymąsi. Todėl sociologai skiria pozityvias ir negatyvias sankcijas. Kadangi normos yra formalios ir neformalios, reikia skirti ir jas palaikančias sankcijas. Formaliąsias normas skatinančios (t. y. pozityvios) sankcijos gali būti apdovanojimai (ordinai, medaliai), premijos, diplomai. Negatyvios (t. y. baudžiančios) sankcijos gali būti piniginė bauda, kalėjimas, mirties nuosprendis. Neformaliąsias normas skatinančios sankcijos yra šypsena, padrašinimas, komplimentas, o baudžiančios - piktas žvilgsnis, pasmerkimas, pažeminimas.

3. *Kultūrų vienovė ir įvairovė*. Pasaulyje gyvuoja tūkstančiai visuomenių, kuriose žmonės skirtingai pelno duoną, vadovaujasi skirtingomis normomis, išpažįsta savus dievus ir vertybes. Tačiau ši įvairovė turi vienijančią giją, nes visur žmonės yra dviejų lyčių, visi kūdikiai bejėgiai, visiems reikalingas maistas, šiluma ir pastogė, visose visuomenėse žmonės skiriasi amžiumi. Šiai vienovei nusakyti sociologijoje vartojama kultūrinių universalijų sąvoka, išskiriamos dvi nuostatos kultūrų įvairovės atžvilgiu - etnocentrizmas ir kultūrinis reliatyvizmas.

3.1. *Kultūrinės universalijos* yra bendri visoms kultūroms dalykai. Tai elgesio modeliai, pastebimi visose mokslui žinomose visuomenėse: kalba, bendras darbas, sportas, kūno papuošalai, šokiai, dovanos, svetingumas, humoras, mokymasis, kraujomaišos draudimas, laidotuvių apeigos, religija, sekso ribojimas, žmogžudystės netoleravimas ir t. t.

3.2. *Etnocentrizmas* yra kitų kultūrų vertinimas, remiantis savąja ir laikant ją savotišku etalonu. Neatitinkančios šio etalono kultūros (ar jų elementai) laikomos blogesnėmis, keistomis, nenormaliomis ir t. t. Etnocentristinis požiūris pavojingas, nes tikėjimas savosios kultūros pranašumu gali sukelti priešiskumą ir konfliktą.

3.3. *Kultūrinis reliatyvizmas* - suvokimas, kad nėra universalių standartų, leidžiančių vienas kultūras laikyti pranašesnėmis už kitas; tai kiekvienos kultūros vertinimas jos kontekste, remiantis jos vertybėmis. Vadovaujantis šiuo požiūriu, kitos kultūros elementas nėra vertinamas kaip geras ar blogas, bet keliami klausimai, kodėl šis elementas egzistuoja, kas jį palaiko ir kokiam tikslui jis yra skirtas.

4. *Kultūros vidinė įvairovė*. Kiekviena visuomenė nėra vienalytė, ją sudaro įvai-

rios profesinės, religinės, etninės, amžiaus grupės, kurių kiekviena turi savąją kultūrą, vadinamą subkultūra.

- 4.1. *Subkultūros* yra atskirų socialinių grupių kultūros, turinčios tik joms būdingų normų bei vertybių ir sudarančios vadinamąją bendrą visos visuomenės kultūrą. Pirmiausia tai etninės, religinės subkultūros, turinčios savus papročius, gimtąją kalbą, simbolius ir t. t.
- 4.2. *Kontrkultūra* yra subkultūra, konfliktuojanti su bendrąja (ar dominuojančia) kultūra. Kai kurie sociologai ją vadina deviantine (žr. septintąją paskaitą “Deviacija”) subkultūra. Tai dažniausiai kai kurių jaunimo grupių (pankų, hiپیų, rokerių, baikerių ir t. t.), narkomanų, religinių sektantų subkultūros.

4. Ketvirtoji paskaita. SOCIALIZACIJA

1. **Socializacija** yra socialinės sąveikos procesas, kurio metu žmonės perima žinias, vertybes, nuostatas, elgesį, būtinus efektyviam dalyvavimui visuomenėje. Socializacijos procesas yra sąlygotas tiek mūsų biologinės prigimties, tiek ir kultūros. Todėl sociologijoje nėra vieningos nuomonės, kuri socializacijos sąlyga - prigimtis ar kultūra - yra reikšmingesnė: vieni sociologai labiau sureikšmina vieną sąlygą, kiti - kitą, tačiau visi pripažįsta, kad socializacija yra abiejų šių sąlygų sąveikos procesas. Abi jos, pavyzdžiui, riboja žmogaus elgesį: mes negalime skraidyti, išsiversti be drabužių, pastogės, taip pat turime paklusti socialinio gyvenimo normoms.
- 1.1. *Biologinis kontekstas*. Kiekvienas mūsų esame gamtos dalis, todėl paveldime tam tikrą genetinę programą, kurią sudaro elementarūs refleksai (griebimas, mirksėjimas), instinktai (savisaugos, dauginimosi, mitybos, motinystės), temperamentai, veikiantys mūsų socialinį elgesį. Tokių mūsų elgesio visuomenėje biologinį sąlygotumą (genetinį paveldimumą, gamtinės aplinkos poveikį) tiria sociobiologija, teigianti, kad daugybė žmonių elgesio tipų - nuo altruizmo iki agresyvumo - yra nulemti genetiškai. Genetinio paveldimumo reikšmė dažnai iliustruojama pavyzdžiais dvynių, kūdikystėje atskirtų ir augusių skirtingose socialinėse aplinkose.
- 1.2. *Kultūrinis kontekstas*. Individas socializuojasi kaip konkrečios visuomenės narys, perimantis jos kultūrą (normas, vertybes, idealus, veiklos būdus). Kitaip negu gyvūnų, žmogaus genuose nėra užprogramuotų sudėtingų veiklos būdų (pavyzdžiui, būsto statybos, maisto gavybos), šios veiklos reguliatorių. Visa tai individas išmoksta, įvaldo tik gyvendamas visuomenėje. Dar daugiau - ne tarp žmonių augusių kūdikių pavyzdžiai rodo, kad be socialinių kontaktų tokie kūdikiai netampa visaverčiais žmonėmis (t. y. jie lieka žmo-

gaus pavidalo gyvūnais), kad žmogaus organizmas gali žmogiškai funkcionuoti tik socialinėje aplinkoje.

- 1.3. *Socialinio gyvenimo šaltiniai*. L. Broomas ir kt. nurodo šiuos pagrindinius šaltinius: a) kalba - ne tik pagrindinė socializacijos priemonė, bet ir informacijos užšifravimas, naudojant žodinius simbolius; b) igūdžiai; c) elgesio taisyklės; d) siekiai; e) vaidmenys ir padėtys (5, p. 70-73).

2. *Asmenybės tapsmo teorijos*. Socializacijoje sociologija skiria du procesus: a) kultūros perėmimą ir b) savęs atskleidimą, asmenybės tapsmą, kuris aiškina mas skirtingomis teorijomis.

2.1. *Sigmundas Freudas* (1854-1939) skyrė tris asmenybės sudedamąsias dalis - id, ego, superego. Id yra biologinis pagrindas, impulsai, reikalaujantys patenkinimo. Superego yra visuomenė ir jos reikalavimai. Ego derina id impulsus su superego reikalavimais, padeda asmenybei elgtis racionaliai: mąstyti, numatyti veiksmų pasekmes, vengti pavojaus ir t. t. Keturiuos asmenybės raidos stadijas: oralinė, analinė, falinė, genitalinė.

2.2. *George'as Herbertas Meadas* (1863-1931) asmenybę skaidė į dvi sudedamąsias dalis: "aš" (*I*) ir "mane" (*me*), arba subjektyvųjį "aš", kuris yra aktyvus, spontaniškas, kūrybiškas, kylantis iš kiekvieno mūsų individualaus unikalumo, ir objektyvųjį, socialinį "aš", kuris yra suvokti socialiniai (t. y. kitų žmonių) lūkesčiai, poreikiai kaip socializacijos rezultatas. Dažniausiai subjektyvusis "aš" atsižvelgia į objektyvųjį "aš", tačiau kartais žmogaus elgesys būna spontaniškas ir nenuspėjamas, o tai liudija, jog objektyvusis "aš" ne visą laiką valdo subjektyvųjį. Trys asmenybės raidos stadijos: a) imitavimas, kai vaikai kopijuoja suaugusiųjų elgesį, b) žaidimai, kai vaikai suvokia elgesį kaip vaidmenų atlikimą ir žaisdami juos atlieka, c) kolektyviniai žaidimai, kai vaikai mokosi suvokti ne tik vieno žmogaus lūkesčius, bet ir visos grupės.

2.3. *Charlesas Hortonas Cooley'us* (1864-1929) skyrė veidrodinį "Aš" ir jo elementus: a) mano nuomonė, kaip mane suvokia kiti; b) mano nuomonė, kaip jie į tai reaguoja; c) mano atsakas į mano išsiaiškintą kitų reakciją į mane. Mūsų galėjimas pažvelgti į save kitų akimis, t. y. būti savo pačių veiksmų žiūrovais, yra socialinio elgesio pagrindas.

2.4. *Jeanas Piaget* (1896-1980) tyrė kognityvinę raidą - mokymosi mąstyti procesą, kuriame išskyrė keturias stadijas: a) sensomotorinę (iki 2 m. amžiaus), kai vaikai mokosi susieti savo pojūčius su judesiais, b) priešoperacinę (2-6 m.), kai vaikai mokosi atskirti simbolius nuo jais reiškiamų daiktų, c) konkretių operacijų (6-12 m.), kai vaikai mokosi mintinai atlikti operacijas, kurias iki šiol atlikdavo tik rankomis (aritmėtikos veiksmai) ir d) formalių

operacijų (nuo 12 m. iki brandos), kai mąstymas tampa abstraktus ir hipotetinis, vaikai gali lyginti alternatyvius sprendimus, mąstyti apie ateitį, formuluoti savąsias vertybes ir idealus.

3. **Socializacijos tipai.** Socializacija trunka visą žmogaus gyvenimą ir įvairiomis formomis. Pasaulis apie mus keičiasi, mes irgi keičiamės. Skiriami du socializacijos tipai: pirminė, arba socializacija vaikystėje, ir antrinė, arba suaugusiųjų socializacija.

3.1. **Pirminė socializacija** - perėmimas žinių ir įgūdžių, būtinų kasdieninio gyvenimo rutinoje. Šis procesas daug priklauso nuo tėvų: jų socialinės kilmės, išsilavinimo, vertybių, ambicijų dėl vaiko, auklėjimo sampratos. Galimą pirminės socializacijos variantų spektrą iliustruoja du socializacijos modeliai, kuriuos reikėtų laikyti šio spektro kraštutinėmis priešybėmis: tai socializacija slopinant ir socializacija dalyvaujant. Nė viena jų grynu pavidalu neegzistuoja, galimas tik polinkis į kurią nors.

3.1.1. **Socializacijos slopinant** bruožai: vaiko paklusnumas, bausmės už blogą elgesį, materialiniai apdovanojimai ir bausmės, bendravimas be žodžių, bendravimas komanduojuant. Pagrindinis vaidmuo skiriamas suaugusiajam, vaikas žiūri, ko nori suaugusysis.

3.1.2. **Socializacijos dalyvaujant** bruožai: vaiko savarankiškumas, atsidėjimas už gerą elgesį, simboliniai apdovanojimai ir bausmės, žodinis bendravimas, bendravimas kaip sąveika, pagrindinis vaidmuo skiriamas vaikui, suaugusysis žiūri, ko nori vaikas (5, p. 85).

3.2. **Antrinė socializacija.** Socializacija vaikystėje negali paruošti daugybei įvairiausių vaidmenų, kuriuos asmuo atlieka šiuolaikinėje visuomenėje. Visą gyvenimą mes atsisakome senųjų vaidmenų ir mokomės naujų.

3.2.1. **Išankstinė (aticipatory) socializacija** - naujo vaidmens apmąstymas ir bandymas jį atlikti.

3.2.2. **Profesinė socializacija** - sudedamoji suaugusiųjų socializacijos dalis, trunskanti visą gyvenimą, nes profesiniam meistriškumui ribų nėra.

3.2.3. **Resocializacija** - vieno gyvenimo būdo atsisakymas vardan kito, kuris labai skiriasi nuo pirmojo.

4. **Socializacijos institutai** - socialiniai dariniai, atliekantys esminį vaidmenį socializacijos procese.

4.1. **Šeima** - pirmasis ir pagrindinis socializacijos institutas, kuris padeda vaiko asmenybės raidos pagrindus, ir yra tarpininkas tarp vaiko ir visuomenės.

4.2. **Bendraamžių grupės** atlieka šias funkcijas: a) suteikia erdvę, kurioje vaikas gali būti nepriklausomas nuo suaugusių; b) suteikia patyrimo bendraujant su

kitais kaip su lygiais; c) sukuria sferą, kurioje vaiko padėtis nėra marginalinė; d) suteikia neformalią informaciją apie seksą, deviaciją, madas ir t. t. (32, p. 168).

- 4.3. *Mokykla* suteikia ne tik formalų, apgalvotą ir sistemingą lavinimą, bet ir supažindina su neformaliomis, nerašytomis vertybėmis, nuostatomis (plačiau apie mokyklos funkcijas žr. paskaitą “Išsimokslinimas”).
- 4.4. *Darbovietė*. Profesijos įsigijimas, įgūdžių išsiugdymas, kvalifikacijos kėlimas yra apibūdinami kaip profesinė socializacija, vykstanti per visą profesinę veiklą.
- 4.5. *Masinio informavimo priemonės* atlieka diskutuotiną vaidmenį socializacijoje: teigiamas jų poveikis persipynęs su neigiamu (pvz., prievartos vaizdavimas).

5. Penktoji paskaita. SOCIALINĖ STRUKTŪRA

1. **Socialinė struktūra** yra ryšiai tarp konkrečių individų padėčių visuomenėje. B. Hess ir kt. teigia, kad socialinė struktūra apima socialinės sąveikos būdus, kurių dėka tampa įmanoma kultūra (12, p. 71). J. Vander Zandeno nuomone, socialinė struktūra žmonių gyvenimui suteikia organizuotumo ir reguliarumo įspūdį (31, p. 94). Jos komponentai: padėtis, vaidmuo, grupė, institutas.
2. **Socialinė padėtis** - individo užimama pozicija visuomenėje. Žmogaus padėtis visuomenėje lemia net dvasinę jo būseną ir sveikatą: patenkintieji savo padėtimi geriau jaučiasi. Sociologiniai tyrimai rodo, kad laimingesni jaučiasi gyvenantys santuokoje, nei vienišieji, jaunimas - nei pagyvenusieji, labiau išsilavinę - nei mažiau išsilavinę, dirbantieji - nei bedarbiai. Jei žmogaus savijauta priklauso nuo jo socialinės padėties, tai padėtys priklauso nuo konkrečios visuomenės. Socialinės padėtys vaizdingai lyginamos su fabrike siūtais drabužiais, kurių yra begalinė įvairovė, tačiau mes negalime dėvėti kinų valstiečio ar indų princo drabužių, mes dėvime tik tai, ką siūlo fabrikas, t. y. galime užimti tik tokias padėtis, kokios yra mūsų visuomenėje. Socialinės padėtys yra grupuojamos.
 - 2.1. *Gauta padėtis*, kurią sąlygoja rasė, lytis, amžius, gimimo vieta, tėvai, nepriklauso nuo individo asmeninių pastangų. Tradicinėje visuomenėje svarbesnės buvo gautos padėtys, kurioms priklausė ir profesinė veikla. Žmogus gimdavo amatininko, valstiečio ar bajoro šeimoje ir labai retai šią padėtį pakeisdavo, kadangi darbo pobūdis buvo paveldimas ir perduodamas vaikams.
 - 2.2. *Įgyta padėtis* yra tokia, kurią individas sąmoningai renkasi ir deda pastangas jai pasiekti. Šiuolaikinėje visuomenėje gautų padėčių vaidmuo nesumenkėjo (nors žmonės keičia tautybę ar lytį), tačiau išaugo įgytų padėčių svarba.

Socialinio mobilumo dėka atsivėrė galimybės įgyti įvairiausias padėtis, ypač profesines. Jei tradicinėje visuomenėje profesija buvo labiau paveldima nei įgyjama, tai šiuolaikinėje visuomenėje - priešingai.

2.3. *Pagrindinė padėtis.* Visuomenėje žmogus užima keletą padėčių, tačiau viena jų būna pagrindinė, apibrėžianti jį socialiai. Dažniausiai tai profesija. Studentė yra dukra, gali būti žmona, motina, tačiau pagrindinė jos socialinė padėtis yra studentė. Jei moteris apriboja savo veiklą šeima, jos pagrindinė padėtis yra žmona-motina.

3. ***Socialinis vaidmuo*** - tai elgesys, kurio tikimasi iš tam tikrą socialinę padėtį užimančio žmogaus. Vaidmuo yra dinamiškasis padėties aspektas. Elgesys, kurio tikimasi (t. y. lūkesčiai), ir realus elgesys nėra tapatūs dalykai.

3.1. *Lūkesčiai ir elgesys.* Ryšys tarp jų yra įvairus: žmonės nevienodai reaguoja į lūkesčius, kuriuos jie apmąsto ir savaip išsiaiškina. Žmonių elgesys priklauso nuo individo charakterio - temperamento pagrindu susiformavusių būdo bruožų, todėl tą pačią padėtį užimančių žmonių elgesys yra individualus.

3.2. *Vaidmenų rinkinys* - vaidmenys, susiję su viena socialine padėtimi. Kiekviena padėtis paprastai apima kelis vaidmenis: studentas vienaip elgiasi su studentais, kitaip - su dėstytojais.

3.3. *Vaidmens įtampa* - sunkumai, kylantys dėl skirtingų lūkesčių ir reikalavimų vienam ir tam pačiam vaidmeniui. Pavyzdžiui, iš mokytojo vienokio elgesio tikisi mokiniai, kitokio - mokinių tėvai, dar kitokio - kolegų mokytojai ar mokyklos vadovybė.

3.4. *Vaidmenų konfliktas* - padėtis, kai žmogui reikia atlikti kelis sunkiai suderinamus vaidmenis. Tradicinis pavyzdys - dirbanti mažamečių vaikų motina.

3.5. *Vaidmens apibūdinimas.* Amerikiečių sociologo T. Parsonso nuomone, bet koks vaidmuo gali būti apibūdinamas penkiomis charakteristikomis: 1) *emotionalumas*: gydytojas prie ligonio lovos yra santūrus, o artimieji rodo šiltus jausmus; 2) *gavimo būdas*: vienus vaidmenis lemia gauta padėtis, kiti yra pasiekiami; 3) *apimtis*: vieni vaidmenys yra apriboti siaura veikla (gydytojo vaidmuo), kiti neturi griežtų ribų (motina visapusiškai rūpinasi vaiku); 4) *formalizavimas*: vieni vaidmenys yra formalizuoti, t. y. aprašyti taisyklėse (profesiniai vaidmenys), kiti - neformalizuoti (šeimoms narių vaidmenys); 5) *motyvavimas*: verslininkų motyvas - pelnas, labdaringos įstaigos darbuotojo - pagalba žmonėms.

Remdamiesi šiomis charakteristikomis, paanalizuokime, pavyzdžiui, prostitutės vaidmenį. Paprastai savo klientams ji nejaučia jokių jausmų. Šis vaidmuo yra įgytas, taip pat griežtai apribotas: seksas keičiamas į pinigus. Klien-

tai aptarnaujami pagal kainoraštį, o šio darbo motyvavimas - asmeninis praturtėjimas (28, p. 75-76).

4. **Socialinė grupė.** Atlikdami vaidmenis, žmonės sueina į socialinius ryšius. Kai šie ryšiai tampa pastoviais ir ilgalaikiais, susikuria socialinė grupė, kurią sudaro tam tikras skaičius žmonių (du ir daugiau), susijusių stabilia sąveika ir jaučiančių savo bendrumą (tos pačios vertybės, lūkesčiai). (Plačiau apie grupes žr. paskaitą "Grupės ir organizacijos").
5. **Socialinė institucija** - nekintanti žmonių socialinių padėčių ir vaidmenų visuma. Jos paskirtis - tenkinti kurį nors svarbų socialinį poreikį. Socialiniame gyvenime sociologai tradiciškai skiria penkis pagrindinius žmonių visuomenės poreikius, o juos tenkinančias institucijas vadina bazinėmis.
 - 5.1. *Šeimos institucijos paskirtis* - tęsti žmonių giminę, išlaikyti ir auklėti vaikus, organizuoti kasdieninį šeimos narių gyvenimą.
 - 5.2. *Ekonomikos institucijos paskirtis* - organizuoti gėrybių bei paslaugų gamybą, paskirstymą ir vartojimą.
 - 5.3. *Politikos institucijos paskirtis* - sutelkti skirtingus interesus turinčius visuomenės narius, organizuoti viešąjį gyvenimą; kurti žmonių bendrabūvio taisykles ir prižiūrėti kaip jų laikomasi.
 - 5.4. *Religijos institucijos paskirtis* - aiškinti antgamtiškus ir šventus dalykus, nepaaiškinamus proto, reguliuoti žmonių elgesį, stiprinti socialinį solidarumą.
 - 5.5. *Išsimokslinimo institucijos paskirtis* - perduoti iš vienos kartos į kitą žinias, vertybes ir įgūdžius (plačiau apie kiekvieną šių institucijų žr. ketvirtojoje kurso dalyje).
6. **Visuomenė** - socialinės struktūros elementų visuma. Sociologiškai apibrėžiant visuomenę, nurodomi keturi jos požymiai. Visuomenė yra žmonių grupė, gyvenanti apibrėžtoje teritorijoje, pati save pratešianti, esanti santykinai nepriklausoma nuo kitų žmonių grupių už šios teritorijos ribų ir turinti bendrą kultūrą (32, p. 110).

6. Šeštoji paskaita. GRUPĖS IR ORGANIZACIJOS

1. **Grupė** - tai visuma žmonių, sąveikaujančių vienas su kitu tam tikru būdu, suvokiančių savo priklausomybę šiai visumai ir laikomų kitų žmonių šios visumos nariais (R. Mertonas).
 - 1.1. *Grupės bruožai*: sąveika, narystė, tapatumas. Remiantis D. Lighto ir kt. nuomone, socialinė grupė turi keturis bruožus (charakteristikas): 1) nariai sąvei-

kauja reguliariai; 2) narių sąveika yra struktūrizuota padėčių ir vaidmenų; 3) nariai laikosi panašių normų, tikslų ir vertybių; 4) narystė tampa kiekvieno nario socialinio tapatumo dalimi (17, p. 203). B. Hess ir kt. nuomone, grupės bruožai yra šie: 1) skiriamasis socialinių santykių tarp narių rinkinys; 2) tarpusavio priklausomybė; 3) jausmas, kad kiekvieno nario elgesys yra svarbus kitiems nariams; 4) narystės arba “mes” jausmas (12, p. 80).

1.2. *Grupės elementai*. Lenkų sociologas J. Szczepanskis skiria šiuos elementus: nariai, vienijantys veiksniai, uždaviniai.

1.2.1. *Nariai*. Grupė nustato nario etaloną (fizinį, moralinį) ir funkcijas, įstojimo ir išstojimo būdus. Nariai keičiasi, tačiau grupė išsaugo savo tapatumą šimtmečius. Pažymėtina, kad individas priklauso grupei tik kaip atliekantis socialinį vaidmenį, nors yra grupių, kurios įtraukia žmogų beveik visiškai ir lieka labai mažai asmeninio gyvenimo (vienuolynai).

1.2.2. *Vienijantys veiksniai* - tai vertybės, simboliai, daiktai, kurie padeda atpažinti grupę, sudaro jos egzistavimo dvasinį ir materialinį pagrindą.

1.2.3. *Uždaviniai*, kurie padaro būrį žmonių grupę, lemia grupės veiklos būdus ir priemones, padeda grupę identifikuoti, įprasmina jos egzistavimą (31, p. 78).

2. *Grupės klasifikuojamos* įvairiai, atsižvelgiant į pasirinktus kriterijus, iš kurių svarbiausi - tikslai ir grupės dydis.

2.1. *Pirminės ir antrinės grupės* skiriamos pagal svarbą ir artumą asmeniniam gyvenimui. Pirminės yra mažos, grindžiamos asmeniniais ryšiais, neformaliais lūkesčiais, ilgai gyvuojančios (šeima, draugų grupė). Antrinės yra didesnės, grindžiamos beasmeniais ryšiais, formaliais lūkesčiais, gali gyvuoti neilgai (darbo kolektyvas, studentų kursas universitete). Paprastai antrinėse grupėse susikuria pirminės.

2.2. *Instrumentinės ir ekspresyvinės grupės* skiriamos pagal tikslus. Pirmosios kuriamos tam tikram darbui atlikti, antrosios - emociniams poreikiams tenkinti, nors griežtos ribos tarp jų nėra.

2.3. *Mažos ir didelės grupės*. Skiriamos analogiškai kaip pirminės ir antrinės grupės. Mažos grupės pavyzdys - šeima, didelės - profesinė grupė.

2.4. *Mūsų ir jų grupės* (angl. *ingroups and outgroups*). Pirmosioms mes priklausome ir save tapatiname su jomis, antrosioms nepriklausome ir nesitapatiname.

3. *Grupės vidiniai procesai*

3.1. *N. Smelseris* aptaria šiuos procesus: a) komunikacija ir valdžia, kurios priklauso nuo grupės dydžio; b) spaudimas grupės nariams; c) vaidmenų formavimas; d) pašalinimas iš grupės (28, p. 159-162).

- 3.2. *J. Vander Zanden* skiria: a) lyderystę; b) dykinėjimą (angl. *loafing*): dirbant grupėje dedama mažiau pastangų; c) socialinę dilemą, kai susikerta asmeniniai ir kolektyvo interesai; d) grupinį mąstymą (angl. *groupthink*): siekiant grupės konsensuso sumažėja grupės narių kritiškumas, e) prisitaikymą prie grupės normų (32, p. 123-130).
4. **Organizacija** - didelė socialinė grupė, siekianti tam tikrų tikslų. Organizacija skiriasi nuo grupės ne tik dydžiu, bet ir tuo, kad jos narių padėtys ir vaidmenys yra pastovesni ir labiau apibrėžti, tikslai - aiškūs, o tuo tarpu grupėje tikslai yra labiau numanomi.
- 4.1. *Organizacijos klasifikuojamos* yra įvairiai.
- 4.1.1. Skiriamos savanoriškos (įvairiausios visuomeninės draugijos), priverstinės (kalėjimas, psichiatrinės ligoninės, armija), praktinės (valdžios įstaigos, universitetai, mokyklos ir t. t.) (32, p. 131).
- 4.1.2. Pagal kitą klasifikavimą skiriamos: a) ekonominės (teikia gėrybes ir paslaugas); b) palaikymo (mokykla, bažnyčia, kurios ruošia žmones atlikti socialinius vaidmenis); c) integruojančios (teismai, kalėjimai, kurie sprendžia konfliktus ir palaiko būtiną socialinę tvarką); d) politinės (vyriausybė, kuri panaudoja galią socialiniams konfliktams spręsti) (24, p. 259).
5. **Nuo tradicinės prie biurokratinės organizacijos**. Jau pačios pirmosios tradicinės organizacijos turėjo biurokratijos bruožų (tai buvo senovinių civilizacijų valdžios struktūros, kariuomenė), o biurokratinė organizacija ėmė įsigalėti XVIII-XIX a. Sociologai, analizuodami M. Weberio suformuluotus biurokratijos bruožus, geriau supranta tradicinę organizaciją.
- 5.1. *Darbo pasidalijimas*. Biurokratinės organizacijos veiklos funkcijas atlieka skirtingi ir tam pasirengę žmonės. Tradicinėje organizacijoje tokio griežto funkcijų pasidalijimo nebuvo (karaliaus dvariškiai atlikdavo bet koki valdovo paliepimą).
- 5.2. *Valdžios hierarchija*. Biurokratinėje organizacijoje ji yra aiški ir griežta: biurai organizuojami hierarchijos principu, t. y. kiekvienas žemesnysis biuras yra kontroliuojamas aukštesniojo, tuo tarpu tradicinėje organizacijoje valdžios hierarchija silpna ir nepastovi.
- 5.3. *Taisyklės*. Biurokratinėje organizacijoje jos yra užrašytos, sistemingos, o tradicinėje organizacijoje buvo ir rašytų, ir nerašytų taisyklių, priklausančių nuo valdovo užgaidų. Biuro veikloje vadovaujamosi pastovia abstrakčių taisyklių sistema: biuro operacijos yra šių taisyklių taikymas konkrečiais atvejais.
- 5.4. *Beasmeniškumas*. Tradicinėje organizacijoje svarbus buvo asmeninis paklus-

numas vadovui, biurokratinėje asmeniškumas, aišku, išlieka, tačiau jis yra užslėptas, neformalus, nes grindžiama gebėjimu atlikti funkcijas. Idealiai biurokrato biure tvyro formalizuoto beasmeniškumo dvasia.

5.5. *Kvalifikacija*. Tarnyba grindžiama techninėmis kvalifikacijomis, tuo tarpu tradicinėje organizacijoje tarnybą lėmė ne profesinės savybės, o ištikimybė, paklusnumas valdovui. Einant tarnybą biurokratinėje organizacijoje numatoma karjera - kilimas hierarchijoje atsižvelgiant į ištarnautus metus ir nuopelnus.

6. *Šiuolaikinė biurokratijos samprata*. Šiuo metu šis terminas vartojamas mažiausiai keturiomis reikšmėmis.

6.1. *Biurokratija kaip socialinė grupė* - tai žmonės, dirbantys biuruose.

6.2. *Biurokratija kaip valdymo sistema*, kurioje dominuoja pareigūnai.

6.3. *Biurokratija kaip elgesio būdas* - tai elgesys, paremtas visuotinių taisyklių taikymu. Kai mes sakome, kad problema yra sprendžiama biurokratiškai, mes turime omenyje, kad ji sprendžiama rėmuose, nubrėžtuose beasmenių bei visuotinių taisyklių, ir kad į konkrečias šios problemos aplinkybes yra atsižvelgiama tik tiek, kiek jos telpa į tų taisyklių rėmus.

6.4. *Biurokratija kaip efektyvumas ir neefektyvumas*. Šis prieštaringas sąvokų vartojimas grindžiamas, viena vertus, M. Weberio teiginiu, kad biurokratija kaip sistema, pasižyminti tam tikrais jo suformuluotais bruožais, pasiekia didesnę efektyvumą, atlikdama bet kokius organizacinius uždavinius. Kita vertus - daugybe tyrimų, atliktų po M. Weberio ir parodžiusių, kad empirinis ryšys tarp weberiškos biurokratijos sampratos ir efektyvumo yra nežymus, o biurokratija yra geriausiu atveju neefektyvumas, taikant nereikalingas taisykles ir procedūras; blogiausiu atveju - visų iniciatyvų slopinimas, taikant tas pačias taisykles ir procedūras (22, p. 5-7).

7. *Biurokratijos bruožai, atskleisti po M. Weberio*

7.1. *Disfunkcijos*. Tie tyrinėtojai, kurie neginčijo M. Weberio teiginio, kad biurokratija yra neutrali ir racionali mašina, atskleidė, kad biurokratiją apibūdina ir kiti bruožai nei racionalumas ir efektyvumas. Tie bruožai buvo pavadinti disfunkcijomis. Tai biurų gebėjimas tapti savo veiklos tikslu, įtampa tarp administratorių ir ekspertų, neformalūs santykiai.

7.2. *Mitų kūrimas ir garbinimas*. Mitai integruoja organizaciją, tačiau gali turėti ir neigiamų pasekmių: trukdyti realiai vertinti padėtį, prisitaikyti prie pasikeitusių sąlygų.

7.3. *Ribotas racionalumas*. Kad nuspręstumėme visiškai racionaliai, mes turime žinoti, pirma, visas alternatyvas, antra, kiekvienos alternatyvos galimas pa-

- sekmes, trečia, kriterijų, padedantį nuspręsti, kuri pasekmė mums tinkamiausia. Tai tinka tik mažoms, o ne sudėtingoms problemoms spręsti.
- 7.4. *Nelankstumas* didėja, biurui senstant ir plečiantis. Kai biuras pradeda regresuoti, jis imasi priemonių esamai padėčiai palaikyti ir apsisaugoti nuo išnykimo, tačiau tos priemonės dar labiau sustiprina nelankstumą.
 - 7.5. *Informacijos asimetrija* - padėtis, kai pavaldinys neatskleidžia viršininkui (kai tik gali) visos informacijos apie savo indėlį į bendrą produktą, nes tai leidžia jam patinginauti ar turėti naudos.
 - 7.6. *Biudžeto didinimas*. Kiekvienas biuras yra finansuojamas. Dėl minėtos informacijos asimetrijos biuras turi galimybę apgauti savo finansuotoją, todėl yra manoma, kad biuro veiklos apimtis *visada* yra didesnė už optimalų lygį.
 - 7.7. *Biuro plėtimasis* prasideda, kai biurokratai suvokia, kad jų asmeninė nauda ir sėkmė priklauso nuo biuro sėkmės. Biurui plečiantis, daugėja šansų išlikti, pasipriešinti išorinių jėgų spaudimui, atsiranda daugiau stabilumo ir mažėja netikrumo dėl ateities.
 - 7.8. *Biuro autonomija* vertinama prieštarinai. Vieni sociologai iš jos kildina nekontroliavimą, neefektyvumą, neatsakingumą, kiti ją laiko būtina sėkmingos veiklos sąlyga.
 - 7.9. *Privatus pasirinkimas*. Biuro interesai ir biurokrato interesai yra skirtingi dalykai, tačiau negalima jų supriešinti. Priešingai - juos reikia derinti taip, kad sėkminga biuro veikla asmeniškai būtų suinteresuotas kiekvienas jo tarnautojas.

7. Septintoji paskaita. DEVIACIJA

1. **Deviacija** (angl. *deviance*) - elgesys, laikomas peiktinu, netoleruotinu arba pažeidžiančiu socialines normas. N. Smelseris skiria tris deviacijos komponentus: a) žmogus, kuriam būdingas tam tikras elgesys; b) normos ir lūkesčiai kaip vertinimo kriterijus; c) kitas žmogus ar grupė žmonių, reaguojantys į elgesį ir vertinantys jį (28, p. 203). Tai reikštų, kad pats elgesys savaime nėra nei deviantinis, nei konformistinis, kaip vadina jį vertintojai, vadovaudamiesi savais kriterijais. Kitaip tariant, nei deviacija, nei konformizmas nėra savybės, būdingos tam tikroms elgesio formoms, jos yra savybės, suteiktos vertinant tą ar kitą elgesį.
- 1.1. *Deviacijos ribos* nėra griežtos, nes skirtingi vertintojai vadovauja skirtingais kriterijais, t. y. skirtingomis elgesio normomis. Pavyzdžiui, kas vienoje visuomenėje yra deviacija, kitoje gali būti ne deviacija (kiaulienos valgymas arabams ir lietuviams). Tai, kas vienoje istorinėje epochoje buvo deviacija, kitoje gali ja nebūti (rūkymas buvo deviacija, po to - ne, dabar vėl laikomas). Tai, kas vienam žmogui atrodo deviacija, kitam - ne (pvz., rūky-

mas nerūkančiąjam ir rūkoriui). Tik tokios elgesio formos kaip žmogžudystė, vagystė visose visuomenėse visuotinai laikomos deviacija, išskyrus priešų žudymą karo metu, kai toks elgesys yra skatinamas.

- 1.2. *Deviacija ir konformizmas*. Deviacija asocijuojasi su negatyviais reiškiniais (tikintiesiems - su blogiu, psichiatrams - su liga, teisininkams - su nusikaltimu), tačiau iš tikrųjų ji yra kita konformizmo pusė. Vieni žmonės linkę prisitaikyti prie visuomenės elgesio normų, kiti jas pažeisti. Šventųjų ir idealių žmonių visuomenė yra utopija.
2. *Deviacijos tipologizavimas*. Amerikietiškuosiuose sociologijos vadovėliuose cituojami R. Mertonso penki individualaus prisitaikymo prie visuomenėje priimtų kultūrinių tikslų ir priemonių jiems pasiekti būdai. Juos galima suvokti kaip deviacijos tipus, išdėstytus skalėje, kurios viename krašte yra konformizmas, kitame - maištas.
 - 2.1. *Konformizmas (conformity)*. Žmonės, siekdami visuomenėje priimtų tikslų, naudoja socialiai priimtas priemones siekdami šių taisyklių, (tikslas - aukšta padėtis, norima profesija, priemonės - išsilavinimas ir karjera).
 - 2.2. *Inovacija*. Siekiama visuomenėje priimtų tikslų, tačiau naudojamos socialiai nepriimtinos priemonės (įskaitant ir neteisėtas).
 - 2.3. *Ritualizmas*. Naudojamos socialiai priimtinos priemonės suabsoliutinamos, sureikšminamos taip, kad jos tampa svarbesnėmis už visuomenės tikslus, kuriems pasiekti jos buvo sumanytos. Pavyzdys - biurokratija, sureikšminanti savo veiklos taisykles bei procedūras ir savo pačios tikslus.
 - 2.4. *Atsitraukimas (retreatism)*. Atmetami ir visuomenėje priimti tikslai, ir socialiai priimtos priemonės jiems pasiekti. Pavyzdys - marginalinės visuomenės grupės: valkatos, alkoholikai, narkomanai ir t. t.
 - 2.5. *Maištas*. Atmetami ir socialiai priimtini tikslai, ir priemonės, tačiau siūlomi nauji tikslai ir priemonės (įvairūs radikalūs socialiniai judėjimai) (21, p. 66-84).
3. *Deviacijos funkcijos*. B. Hess ir kt. nurodo keletą deviacijos funkcijų.
 - 3.1. *Grupės vienijimas ir elgesio ribų nustatymas*. Bausmė deviantui labai veikia grupę ir nurodo tinkamo elgesio ribas.
 - 3.2. *Apsauginis vožtuvas*. Deviacija yra būdas palengvinti nevirtį, įtampą, pyktį.
 - 3.3. Nepasitenkinimo esamomis normomis išraiška.
 - 3.4. *Iššūkiai normoms* - apgalvoti bandymai konfrontuoti su normomis (12, p. 128-132).
4. *Deviacijos pasekmės*. J. Vander Zanden skiria neigiamas deviacijos pasekmes, dar vadinamas disfunkcijomis, ir teigiamas, dar vadinamas funkcijomis.

- 4.1. *Neigiamos*. Deviacijos poveikis visuomenei gali būti be rimtesnių pasekmių, tačiau nuolatine ir plačiai paplitusi deviacija gali susilpninti ar net griauti organizuotą socialinį gyvenimą.
- 4.2. *Teigiamos*: a) sustiprina socialinį konformizmą (vienas iš efektyviausių būdų išlaikyti žmones tam tikrose ribose yra išvaryti keletą žmonių už tų ribų); b) daugelis normų nėra išreikštos tvirtomis taisyklėmis, todėl deviacija patikslina, išryškina tas normas; c) smerkdama deviantą, grupė stiprėja ir konsoliduojasi; d) deviacija stimuliuoja socialinius pokyčius (32, p.205-208).

5. *Deviacijos priežasčių aiškinimai*

- 5.1. *Biologinis aiškinimas*. Ryšys tarp kūno sandaros ir elgesio, lytinių chromosomų anomalijų poveikis.
- 5.2. *Psichologinis aiškinimas*. Kai kurias deviacijos formas (pvz., seksualinę) psichologai aiškina neapibrėžta baime. S. Freudas vartojo sąvoką “potencialūs nusikaltėliai su kaltės jausmu”, apibūdindamas ją žmones, pašamoneje jaučiančius kaltę ir norinčius, kad juos nubaustų.

6. *Sociologiniai aiškinimai*

- 6.1. *Anomijos teoriją* pasiūlė E. Durkheimas. Radikalių socialinių pakitimų metu įprastos socialinės normos netinka naujoje situacijoje, žmonės dezorientuojasi, ima elgtis taip, kaip paprastai nesielgtų.
 - 6.1.1. Anomijos teoriją papildė R. Mertonas, jo nuomone, deviacijos atsiradimo priežastis - atotrūkis tarp kultūrinių visuomenės tikslų ir socialiai priimtinių priemonių jiems pasiekti. Turtas, aukšta socialinė padėtis - kiekvienos visuomenės kultūrinis tikslas, tačiau ne visi gali jį pasiekti priimtinomis priemonėmis (universitetinis išsilavinimas, darbas prestižinėje firmoje). Tai suvokę žmonės imasi neteisėtų priemonių.
- 6.2. *Kultūrologinis aiškinimas*. Visuomenėje egzistuoja atskirų socialinių grupių subkultūros, kurios dažnai konfliktuoja tarpusavyje, nes yra orientuojamos į skirtingas vertybes: žemesniųjų socialinių sluoksnių jaunimo vertybės (aštrių pojūčių ir rizikos mėgimas, panika policijai, savotiškas vyriškumo supratimas ir t. t.) daro šio jaunimo elgesį deviaciniu vidurinėsios klasės vertybių požiūriu.
- 6.3. *Etikečių “klijavimo” teorija*. Įtakingos visuomenės grupės sukuria taisykles, primeta jas visuomenei, o jų nesilaikymą laiko deviacija, t. y. “klijuoja” žmonėms deviantų etiketes. Tai psichiatrai, nustatantys psichinio pilnvertiškumo kriterijus, kovotojai už blaivybę, skelbiantys ir saikingą alkoholio vartojimą deviacija.

7. *Deviacija kaip procesas* ir jo etapai.

- 7.1. Įvairūs aktyvistai sukuria normas. Jos skiriasi: vienos numato tam tikrą elgesį, kitos leidžia pasirinkti elgesį. Svarbesnės normos vadinamos normomis - taisyklėmis, mažiau svarbios - normomis - lūkesčiais.
- 7.2. Poelgis.
- 7.3. Poelgis pripažįstamas deviaciniu (dažnai dėl subjektyvių vertinimų, pvz., policininkui nepatinka žmogaus apranga, manieros).
- 7.4. Poelgio atlikėjas pripažįstamas deviantu.
- 7.5. Reakcija į devianto etiketą: vieni žmonės greičiau pripažįsta save deviantais, kiti atkakliai tai neigia, rasdami pasiteisinimą ("visi vagia, tik mane pagavo, o kitų - ne") (28, p. 219-226).

8. *Nusikalstamumas* yra įstatymų pažeidimas, už kurį baudžia valstybinės valdžios institucijos; tai viena iš deviacijos formų. Yra įvairūs nusikaltimų tipai.

- 8.1. *Nusikaltimai be aukų* (prostitucija, narkomanija, nelegalūs azartiniai žaidimai).
- 8.2. "*Baltasis*" *nusikalstamumas*, kuris būdingas aukštiems pareigūnams, stambiems verslininkams (sukčiavimas, korupcija, išekvojimai, manipuliavimas akcijomis ir t. t.)
- 8.3. *Organizuotas nusikalstamumas* (nelegali prekių ir paslaugų gamyba; kontrabanda).
- 8.4. *Smurtiniai nusikaltimai* (žmogžudystės, išžaginimai, užpuolimai, vagystės, padegimai).

9. *Socialinė kontrolė* yra žmonių elgesio visuomenėje reguliavimas.

- 9.1. *Formalioji socialinė kontrolė* - organizacijos ir taisyklės, ginančios ir palaukančios socialinį konformizmą (policija, teismai, kalėjimai, psichiatrinės ligoninės).
- 9.2. *Neformalioji socialinė kontrolė*: a) socialiniai atlygiai (šypsenos, pritarimai), b) baumės (žvilgsniai, pastabos, grasinimai), c) įtikinimas.

Trečioji dalis. SOCIALINĖ NELYGYBĖ

8. *Aštuntoji paskaita. SOCIALINĖ STRATIFIKACIJA*

1. *Socialinė nelygybė ir stratifikacija*. Nelygybė - tai padėtis, kai žmonės nevienodai naudojami socialinėmis gėrybėmis - turtu, galia, prestižu. Stratifikacija -

socialinių padėčių hierarchija, kuri rodo nelygų turto, galios ir prestižo paskirstymą visuomenėje, ir kurios dėka ši nelygybė perduodama iš kartos į kartą.

1.1. *Funkcionalistinis aiškinimas.* Funkcionalistų nuomone, stratifikaciją lemia tam tikros veiklos rūšies vertinimas kiekvienoje visuomenėje, bei žmonių nevienodi gabumai. Funkcionalistinis požiūris į stratifikaciją išreiškiamas šiomis tezėmis: 1) stratifikacija yra universali, būtina ir neišvengiama; 2) stratifikacijos sistemą formuoja socialiniai poreikiai; 3) stratifikacija kyla iš visuomenės poreikio integruotis, susitelkti, koordinuoti; 4) stratifikacija palengvina optimalų visuomenės ir individo funkcionavimą; 5) stratifikacija rodo bendras visuomenėje pripažįstamas socialines vertybes; 6) galia visuomenėje paskirstyta teisėtai; 7) užduotys ir atlygiai paskirstyti teisingai; 8) ekonominė dimensija yra priklausoma nuo kitų visuomenės dimensijų; 9) stratifikacijos sistemos keičiasi evoliuciniu keliu (24, p. 228).

1.2. *Konflikto teorija.* Stratifikacija egzistuoja todėl, kad tai naudinga žmonėms, kontroliuojantiems visuomenės gėrybes (kapitalą, gamybos priemones, valdžią ir t. t.). Oponuojantys funkcionalistiniam požiūriui teiginiai yra šie: 1) stratifikacija gali būti universali, bet nėra nei būtina, nei neišvengiama; 2) stratifikaciją formuoja galingos socialinės grupės; 3) stratifikacija kyla iš grupių konflikto ir varžybų; 4) stratifikacija trukdo optimaliam visuomenės ir individo funkcionavimui; 5) stratifikacija išreiškia galingųjų grupių vertybes; 6) galia visuomenėje paskirstyta neteisėtai; 7) užduotys ir atlygiai paskirstyti neteisingai; 8) ekonominė dimensija yra svarbiausia; 9) stratifikacijos sistemos keičiasi revoliuciniu keliu (24, p. 228).

2. *Stratifikacijos dimensijos.* Stratifikacija visuomenėje nėra vienoda: žmonės skirstomi į nelygias grupes pagal turta ir pajamas, prestižą ir socialinę galią, gali būti skirstomi ir pagal amžių bei lytį (smulkiau apie tai bus kalbama tam skirtose paskaitose). Amerikiečių sociologas P. Sorokinas atkreipė dėmesį į socialinės erdvės skirtumą nuo geometrinės erdvės. Anot jo, žemesniojo sluoksnio žmogus gali fiziškai paliesti kitą žmogų, tačiau tai visiškai nesumažina tarp jų esančių ekonominių, prestižo ar valdžios skirtumų (18, p. 83).

2.1. *Turtas ir pajamos.* Turtas yra tai, ką žmonės turi, o pajamos - tai, ką jie gauna. Pavyzdžiui, žmogus gali turėti turto, bet gauti mažas pajamas iš jo. Gali gauti dideles pajamas, tačiau visas jas išleisti pragyvenimui ir turėti mažai turto.

2.2. *Prestižas* yra užimamos socialinės padėties pripažinimas ir pagarba jai. Ši dimensija nebūtinai sutampa su pirmąja: didesnes pajamas teikianti socialinė padėtis gali būti mažiau prestižinė (universiteto profesorius ir pornografijos platintojas).

- 2.3. *Socialinė galia* yra individo ar grupės galėjimas įgyvendinti savo norus net ir prieš kitų valią. J. Vander Zanden teigia, kad galia remiasi trimis resursais - prievarta, stimuliavimu, įtikinimu (32, p. 240).
3. **Stratifikacijos sistemos yra** uždarnosios ir atvirosios. Uždarajoje yra sunku paakeisti savo socialinę padėtį, atvirojoje - santykinai lengva. Uždarosios - tai vergovė, kastos, luomai, atviroji - klasės.
- 3.1. *Vergovė* - visuomenė, kurioje dalis individų yra kitų individų nuosavybė. Vergai yra atsidūrę už oficialiosios visuomenės ribų (kalbantys darbo įrankiai).
- 3.2. *Kastos* - indiškasis reiškinys, glaudžiai susijęs su induizmo religija. Įdomu tai, kad terminas *kasta* yra portugališkos kilmės, kad patys indai neturi vieno termino, nusakančio kastų sistemą kaip visumą. Kartais šis terminas vartojamas ir neindiškame kontekste, norint pabrėžti kurių nors socialinių grupių uždaramą, atsiskyrėliškumą, pavyzdžiui Jungtinės Amerikos Valstijos po vergovės panaikinimo ar labai netolima Pietų Afrikos Respublikos praeitis, kai baltųjų ir juodųjų bendruomenės gyveno skyrium.
- 3.3. *Luomai* - europietiškojo feodalizmo stratifikacinė sistema, egzistavusi ir kitose tradicinėse visuomenėse. Feodaliniai luomai - tai tokie luomai, kuriems būdingos skirtingos priedermės ir teisės viena kitos atžvilgiu.
- 3.4. *Klasės*. A. Giddensas nurodo keturis klasės skirtumus skiriasi nuo kitų stratifikacijos sistemų. 1) Kitaip negu kitos sistemos, klasės nesiremia teisinėmis ar religinėmis priemonėmis; narystė nėra paremta paveldėta pozicija, apibrėžta teisiškai ar papročiais. Klasių sistema yra daug nepastovesnė nei kitos sistemos ir niekada nėra aiškių ribų tarp klasių. 2) Individuali klasinė padėtis yra kažkuria dalimi įgyta, ne tik gauta gimus kaip kad kitose sistemose. Socialinis mobilumas yra daug paprastesnis (kastų sistemoje jis neįmanomas). 3) Klasės priklauso nuo ekonominių skirtumų tarp grupių - nelygybės valdant ir kontroliuojant materialinius resursus. Kitose sistemose neekonominiai veiksniai (pavyzdžiui, religija kastų sistemoje) yra svarbesni. 4) Kitose sistemose nelygybė pasireiškia pirmiausia asmeninių santykių lygyje (vergas - šeimininkas, baudžiauninkas - feodalias, žemesnės ir aukštesnės kastų nariai). Klasių sistemose susiklosto plati beasmenių ryšių skalė. Klasių skirtumai atsiranda dėl užmokesčio ir darbo sąlygų nelygybės (8, p. 242-243).

4. **Stratifikacijos teorijos klasikai**

- 4.1. *Karlas Marxas* (1818-1883), teigė, kad klasės - tai grupės žmonių, besiskiriančios savo santykiu su gamybos priemonėmis. Yra savininkai (žemės,

fabrikų) ir gamintojai (vergai, valstiečiai, darbininkai). Savininkai išnaudoja gamintojus, tarp šių klasių vyksta nuolatinė kova, o šių klasių viduje taip pat nuolat konfliktuojama.

- 4.2. *Maxas Weberis* (1864–1920) remiasi K. Marxo idėjomis, sutinka su juo, kad klasių bazė - objektyvios ekonominės sąlygos, tačiau klasių skirtumai atsiranda ne tik dėl gamybos priemonių turėjimo ar neturėjimo, bet ir dėl kitų ekonominių skirtumų: kvalifikacijos, meistriškumo, pareigų. Be to, M. Weberis išskiria dar du (šalia turto) nelygybės kriterijus: prestižą ir valdžią.

5. *Klasės šiuolaikinėje vakarietiškoje visuomenėje*

Yra pagrindinės keturios klasės: a) aukštuomenė, b) vidurinioji klasė (“baltojos apykaklės”), c) darbininkų klasė (“mėlynosios apykaklės”), d) valstietija. Yra ir smulkesnė tipologizacija: a) kilmingi turtuoliai, b) prastos kilmės turtuoliai, c) aukštesnysis vidurinėsios klasės sluoksnis (gydytojai, juristai, mencedžeriai), d) žemesnysis vidurinėsios klasės sluoksnis (kontorų personalas, mokytojai, med. seserys), e) aukštesnysis darbininkų klasės sluoksnis (aukštos kvalifikacijos darbininkai), f) žemesnysis darbininkų klasės sluoksnis (pusiau arba nekvalifikuoti darbininkai).

6. *Klasinės priklausomybės nustatymas*. Taikomi trys metodai.

- 6.1. *Objektyvusis metodas*. Metodo pavadinimas dar nereiškia, kad jis yra “moksliškesnis” ar “objektyvesnis” už kitus metodus. Tai reiškia, kad klasinė priklausomybė nustatoma pagal objektyvius kriterijus: pajamų dydį, profesiją, išsimokslinimą.
- 6.2. *Subjektyvusis metodas*. Respondentai patys save priskiria tai ar kitai klasei, todėl rezultatai gali neatitikti duomenų, gautų taikant objektyvųjį metodą.
- 6.3. *Reputacijų metodas*. Respondentai buvo prašomi priskirti tai ar kitai klasei kitus, jiems pakankamai pažįstamus žmones. Dėl to ši metodą geriau taikyti tik mažose bendruomenėse, kurių nariai nuolat sąveikauja ir gali išsakyti savo nuomonę vieni apie kitus.

7. *Klasė ir gyvenimo būdas*

- 7.1. *Gyvenimo trukmė*. Skirtumas tarp klasių vertinant pagal gyvenimo trukmę mažėja, tačiau išlieka.
- 7.2. *Šeima*. Vidurinėsios klasės vyrai labiau padeda žmonoms butyje. Darbininkai šeimoje mažiau siekia savitarpio supratimo nei vidurinėsios klasės atstovai, ištuokų yra daugiau tarp darbininkų. Žemesniųjų klasių šeimos labiau bendrauja su giminėmis, aukštesniųjų - su draugais.
- 7.3. *Laisvalaikis*. Aukštesniųjų klasių atstovai lanko koncertus, spektaklius, skaito

sudėtingą literatūrą, sportuoja. Žemesniosios klasės atstovai linkę būti žiūrovais sporto varžybose. Kuo žemesnė klasė, tuo nesudėtingesnio turinio literatūra skaitoma.

8. **Socialinis mobilumas** yra individualus arba grupinis judėjimas iš vieno sluoksnio į kitą stratifikacijos sistemoje.
 - 8.1. *Vertikalusis mobilumas* yra socialinės padėties pakeitimas į aukštesnę arba žemesnę.
 - 8.2. *Horizontalusis mobilumas* - socialinės padėties pakeitimas panašia, nei aukštesne, nei žemesne.
 - 8.3. *Socialinio mobilumo veiksniai*: šeima, turtas, išsimokslinimas.

9. *Devintoji paskaita. LYTIS*

1. **Lyčių stratifikacija ir jos ištakos.** Visuomenės nariai yra dviejų lyčių, ir šis gamtos faktas yra socialinis. D. Lighto ir kt. nuomone, lyčių stratifikacija yra nelygios vyrų ir moterų pozicijos socialinėje hierarchijoje (17, p. 319). B. Hess ir kt. teigia, kad lyčių stratifikacija yra skirtingos žmonių socialinės vertės nustatymas pagal biologinę lytį, kuris lemia nelygų galios, prestižo ir turto paskirstymą (12, p. 203). Šią stratifikaciją sąlygoja ne tik biologinis dvilytiškumas, bet ir kultūriniai stereotipai.
 - 1.1. *Biologinė lytis ir jos suvokimas.* Nediskutuotina, kad moterys ir vyrai skiriasi. Lytys turi fizinius požymius: genitalijas, kūno plaukuotumą, balso tembrą. Moterys gali gimdyti ir kūdikius maitinti pienu, vyrai gali apvaisinti. Savos lyties suvokimas dažniausiai atitinka biologinę lytį, tačiau egzistuoja atvejai, kai žmonės psichologiškai jaučiasi priklausantys kitai lyčiai (transseksualizmas) arba kai žmogaus kūnas turi abiejų lyčių požymius (hermafroditai) ir asmeniui reikia nuspręsti, kokiai lyčiai jis save priskiria
 - 1.2. *Psichologinis aspektas.* Vieno tyrimo metu psichologai išanalizavo daugiau kaip 2 000 knygų ir straipsnių, skirtų ištirti lyčių motyvacijų, socialinio elgesio ir intelektualinių gebėjimų skirtumus. Buvo prieita prie išvados, kad lytys visiškai nesiskiria visuomeniškumu, įtaigumu, savigarba, siekių motyvacija, mokymusi mintinai, analitiniais įgūdžiais, atsakymais auditorijai. Vyrai pasirodė agresyvesni ir geriau atliekantys erdvinės bei matematinės užduotis. Moterys pasirodė turinčios geresnių žodinių gebėjimų, tačiau šie skirtumai buvo nedideli (17, p. 321-322).
 - 1.3. *Moteriškumo ir vyriškumo kultūriniai vaizdiniai.* Kiekvienoje visuomenėje moterų ir vyrų idealus elgesys suvokiamas skirtingai, t. y. biologinis skirtingumas atsispindi kultūroje. Moteris dažniausiai suvokiama kaip silpna, pa-

syvi, paklusni, kuriai reikia paramos, o vyras - kaip stiprus, galintis globoti, aktyvus ir linkęs vadovauti. Kiti stereotipai: moteris rūpinasi savo išvaizda ir bijo senatvės, prisirišusi prie šeimos, dorybinga, emocionali ir švelni, lengvabūdiška, nenuosekli, turi gerą intuiciją, priklausoma, drovi, nelinkusi sportuoti; vyras mažiau nerimauja dėl savo išorės ir beveik nebijo senatvės, yra šeimos maitintojas, turi lytinio gyvenimo patyrimą, neemocionalus ir tvirtas, logiškai mąstantis, racionalus, objektyvus, išlavinto intelekto, nepriklausomas, garbėtroška, siekia sėkmės, linkęs sportuoti (28, p. 342).

2. **Socializacija pagal lytį.** Socializacijos procese žmonės suvokia savo socialinį elgesį ne apskritai, bet kaip konkrečios lyties atstovai. Moterimi ir vyru ne tik gimstama, bet ir tampama: berniukai mokomi elgtis vyriškai, mergaitės - moteriškai.

2.1. *Proceso aspektai.* N. Smelseris skiria tris socializacijos aspektus: a) modeliavimą, kai vaikai imituoja suaugusiųjų elgesį, pirmiausia susitapatindami su savo tėvais; b) sustiprinimą, kai suaugusieji skatina tinkamą elgesį ir smerkia netinkamą; c) savisocializaciją, kai vaikai patys ima suvokti, koks elgesys yra tinkamiausias (28, p. 333-336).

2.2. *Proceso teorijos.* Šiuos aspektus J. Vander Zandenas pristato kaip tris teorijas, skirtingai aiškinančias lyties tapatumo įgijimą.

1) Identifikavimo teorija. S. Freudas ir jo pasekėjai teigė, kad lyties tapatumas ir jį atitinkantis elgesys yra rezultatas Edipo konflikto, būdingas nuo 3 iki 6 metų vaikams, kada vaikas atranda genitalijų skirtumus tarp lyčių. Atradimas paskatina vaiką suvokti save kaip tos pačios lyties tėvo ar motinos varžovą, kai jis siekia kitos lyties tėvo ar motinos meilės. Šiose varžybose vaikas pradeda save tapatinti su tos pačios lyties asmeniu - tėvu ar motina. Tokios identifikacijos dėka berniukai mokosi vyriško savęs suvokimo, mergaitės - moteriško.

2) Kultūros perdavimo teorija. Kitaip negu S. Freudas, šios teorijos atstovai tvirtina, kad lyties tapatumas ir elgesys yra ne Edipo konflikto, bet laipsniško mokymosi rezultatas. Tėvai ir kiti suaugusieji formuoja vaiko elgesį, skatindami tuos elgesio aspektus, kurie laikomi tinkamais vaiko lyčiai, ir slopindami netinkamus. Tai daroma įvairiai: skirtingai dekuruojami dukters ir sūnaus kambariai, perkami skirtingi žaislai, su berniukais žaidžiami aktyvesni žaidimai, mergaitės labiau drąsinamos kreiptis pagalbos.

3) Savisocializacijos teorija. Vaikai patys siekia suvokti lytinį tapatumą. Vaikai pradeda suvokti save kaip mergaites ar berniukus nuo pusantrų iki trejų metų amžiaus. Lytiškai save identifikavę, jie stengiasi ir atitin-

kamai elgtis. Taip vaikas formuoja savąją stereotipinę moteriškumo ir vyriškumo sampratą, pagal kurią elgiasi (32, p. 338-339).

2.3. *Diskriminuojanti socializacija.* JAV atlikta iliustruotų knygelių vaikams analizė parodė menkesnę moteriškos lyties traktavimą. Daugelyje knygelių vaizduojami berniukai, vyrai kaip aktyvūs vadai ir pasakojama beveik vien tik apie vyriškus nuotykius. Kuomet pasirodo moterys, jos dažnai atlieka nereikšmingus vaidmenis, likdamos bevardėmis, nepastebimomis ir pasyviomis stebėtojomis, pritariančiomis vyrų veiksams. Aštuoniolikoje knygelių buvo 261 vyrišką giminę vaizduojantis paveikslėlis ir tik 23 paveikslėliai, vaizduojantys moterišką giminę (5, p. 76-78).

3. *Lyčių socialiniai vaidmenys.* Kiekvienoje visuomenėje egzistuoja darbo pasidalijimas tarp lyčių, tačiau yra aiškiai pastebima tendencija, kad šis kažkada buvęs pasidalijimas nebėra toks griežtas, t. y. daugėja veiklos formų, kurias gali atlikti tiek moterys, tiek vyrai.

3.1. *Vaidmenų kultūrinis sąlygotumas.* Atrodytų, kad vaidmenų moteriškumą ar vyriškumą pirmiausia turėtų lemti biologinė lyties paskirtis, tačiau dažnai tai nulemia kultūriniai veiksniai: vieni vaidmenys laikomi moteriškais vienoje visuomenėje, tie patys vaidmenys gali būti laikomi vyriškais kitoje visuomenėje. Pavyzdžiui, moteriškos ir vyriškos profesijos gali skirtis.

3.2. *Tradiciniai vaidmenys ir jų kaita.* Žmonijos istorijoje pagrindinis moterų socialinis vaidmuo buvo namų ūkio ir vaikų priežiūra. Vyrų socialinių vaidmenų spektras buvo daug platesnis. Be šeimos išlaikymo, vyrai atlikdavo pagrindinius vaidmenis ekonomikoje, politikoje, religijoje, karyboje. Po pramonės ir politikos revoliucijų Europoje prasidėjo besiplečiantis procesas, kai vis daugiau ir daugiau tradicinių vyriškų vaidmenų tapo tiek vyriškais, tiek moteriškais. Lyčių vaidmenų stereotipai keičiasi.

4. *Vaidmenų diferenciacijos aiškinimai*

4.1. *Funkcionalizmas.* Darbo pasidalijimas tarp lyčių pagrįstas biologiniu faktu: tik moterys gimdo vaikus, kuriuos jos prižiūri, kartu atlikdamos buities darbus. Taip susiklostė dvi veiklos sritys, kurios papildė viena kitą: moterys augino vaikus, o vyrai maitino šeimą ir gynė ją. Skirtingi lyčių asmenys, atliekantys socialinius vaidmenis, turėjo būti skirtingos kompetencijos. Kontrargumentas šiam aiškinimui - jau ir tradicinėse visuomenėse, nekalbant apie šiuolaikines, vaikų gimdymas ir auginimas nebuvo vienintelė moterų veikla. Moterys dirbo įvairiausių ūkio darbus, o mažus vaikus prižiūrėjo ir kiti šeimos nariai (vyresnieji vaikai, seneliai ir pan.). Kitas funkcionalistinis aiškinimas (T. Parsonsas) - mažoms grupėms būdingi dviejų tipų lyderiai:

instrumentinis (sprendžia problemas) ir ekspresyvinis (reguliuoja emocinius santykius). Šeimoje vyrai atlieka instrumentinį vaidmenį, t. y. aprūpina šeimą, o moterys - ekspresyvinį, t. y. reguliuoja šeimos vidaus santykius.

- 4.2. *Konflikto teorija*. Lyčių vaidmenys - tai ne tik efektyvus darbo pasidalijimas tarp lyčių. Tai reiškia ir vienos lyties dominavimą kitos atžvilgiu. Visuomenėse, kurios vertėsi medžiokle ir gamtos gėrybių rinkimu, nei viena lytis nedominavo, nes ir vyrų, ir moterų vaidmuo buvo apylygis. Padėtis ėmė keistis, prisijaukinus gyvulius (piemenų visuomenės), pasidarius plūgą ir pradėjus verstis žemdirbyste - vyro vaidmuo tapo svaresnis. Žemdirbių visuomenė pasidaro sėsli, o vyras tampa žemės savininku. Vyrams tapus dominuojančia lytimi, tik vyriškosios lyties asmenys galėjo paveldėti užgyventą turtą, todėl moters santuokinė ištikimybė tapo vienintele garantija, kad vyras paliks turtą savo vaikams. Pramonės revoliucija lėmė reikšmingus pokyčius lyčių stratifikacijoje: moterys pradėjo dirbti, ėmė darytis ekonomiškai nepriklausomomis nuo vyrų. Moterų emancipacija (išsilaisvinimas) vyksta sparčiai, tačiau vyrai išlieka dominuojančia lytimi, savo rankose jie sutelkę daugiau socialinės galios nei moterys. Moterys su tuo taikstytis nenori, todėl kova tarp lyčių tebevyksta.

5. *Lyčių nelygybė*

- 5.1. *Šeima*. Dirbanti moteris turi atlikti ir namų ūkio darbus, nes tai pagal veikiančią stereotipą yra "moteriška" veikla.
- 5.2. *Išsimokslinimas*. Turint galvoje, kad praeitame šimtetyje aukštųjų mokyklų durs moterims buvo uždarytos, šioje sferoje nelygybė tikriausiai mažiausia.
- 5.3. *Profesija*. Vyrai sėkmingiau kopija karjeros laiptais ir dominuoja vadovaujančiuose posteose.
- 5.4. *Feminizmas* - moterų judėjimas prieš socialinę moterų diskriminaciją. Istoriskai feminizmo dalimi buvo sufražizmas - judėjimas už moterų teisę dalyvauti rinkimuose ir valdžios institucijas. Moterų diskriminacijos priežastimi feminizmo teorijos šalininkai laiko moterų ir vyrų atskyrimą ir biologines klases, grindžiamą reprodukcinę funkcija.

10. *Dešimtoji paskaita. AMŽIUS*

1. *Amžiaus samprata*. Amžius, kaip sociologijos objektas, yra besikeičiančios individo socialinės padėties, kurias veikia fizinio brendimo ir senėjimo procesas. B. Hess ir kt. nurodo šiuos amžiaus, kaip socialinės padėties, bruožus. Pirmas, amžius, kaip ir lytis, yra gauta socialinė padėtis. Antra, amžius yra pereinamoji

socialinė padėtis. Trečia, nors kiekvienoje visuomenėje vienos amžiaus grupės yra galingesnės, turtingesnės, prestižiškesnės nei kitos, svarbus amžiaus, kaip socialinės padėties bruožas: per savo gyvenimą kiekvienas iš mūsų gali tikėtis užimti dominuojančias pozicijas, besikeičiančias su amžiumi (12, p. 228). Amžius mus domina kaip sociologinė kategorija, tačiau negalima ignoruoti ir biologinio aspekto, nes fizinis senėjimas lemia žmogaus socialinę padėtį. J. Vander Zanden skiria biologinį ir socialinį amžių.

- 1.1. *Biologinis amžius* yra chronologinis laikas, kuris skaičiuojamas po gimimo ir yra susijęs su pakitimais organizme (32, p. 304).
 - 1.2. *Socialinis amžius* socialinėje struktūroje yra pagrįstas socialiai apibrėžtomis gyvenimo ciklo fazėmis (32, p. 305). Biologinis ir socialinis amžius nebūtinai turi sutapti: vyresnis amžius nebūtinai reiškia aukštesnę socialinę padėtį.
2. **Gyvenimo ciklas.** Žmogaus gyvenimas nuo gimimo iki mirties sociologijoje apibūdinamas nevienodai. Vartojami gyvenimo ciklo, gyvenimo eigos, žmogaus raidos terminai. D. Lightas ir kt. gyvenimo eigą (*life course*) apibūdina kaip socialiai apibrėžtą gyvenimo ciklo etapų seką nuo gimimo iki mirties (17, p. 165). J. Vander Zanden vartoja žmogaus raidos (*human development*) sąvoką, kuria apibūdinamas procesas nuoseklių pokyčių, įvykstančių per gyvenimą, pradedant apvaisinimu ir baigiant mirtimi (32, p. 304).
- 2.1. *Gyvenimo etapų socialinis sąlygotumas.* Visos visuomenės skirsto individus į amžiaus grupes ir nustato svarbiausių gyvenimo įvykių “tvarkaraštį”. Skiriasi tik visuomenės pripažįstamas gyvenimo etapų skaičius, jų apibūdinimas, ribos tarp etapų. Pavyzdžiui, nevienodai vertinamas jauno žmogaus subrendimas: musulmonų kraštuose 13-14 metų mergaitės tekinamos už vyrų, tuo tarpu europietiškos visuomenėse santuokos tokiaame amžiuje yra draudžiamos. Skiriasi ir senatvės samprata: primityviose visuomenėse penkiasdešimtmetis vyras laikomas seniu, o Šiaurės Amerikoje ar Europoje manoma, kad tai brandos amžius.
 - 2.2. *Perėjimo apeigos.* Perėjimas iš vieno gyvenimo etapo į kitą gali būti laipsniškas ar staigus, nepastebimas ar specialiai pabrėžiamas, tačiau tai yra savotiškas taškas, kur atsisakoma senojo vaidmens ir įgyjamas naujasis. Pavyzdžiui, žmogus sensta lėtai, tačiau išėjimas į pensiją yra momentas, kuris pakeičia jo gyvenimą, nors senstama toliau. Visose visuomenėse kai kurie perėjimai yra švenčiami, atliekant tam tikras ceremonijas, kurias sociologai vadina perėjimo apeigomis. Labiausiai paplitę pavyzdžiai: berniukų išventinimas į vyrus, santuoka, pareigų namuose perdavimas vaikams, išlydėjimas į pensiją (šiuolaikinėje visuomenėje). Anot N. Smelserio, šios apeigos atlie-

ka dvi funkcijas: 1) sukuria socialinį solidarumą; 2) sureiškmina pasikeitimus mūsų gyvenime (28, p. 373).

3. **Svarbiausi gyvenimo etapai.** Jų galima išvardyti daug: kūdikystė, vaikystė, paauglystė, jaunystė, ankstyvoji branda, branda, senatvė, tačiau sociologijos vadovėliuose dažniausiai nurodomi keturi: vaikystė, jaunystė, branda ir senatvė.
 - 3.1. *Vaikystė.* Daugelyje sociologijos vadovėlių cituojami prancūzų istoriko Ph. Arieso teiginiai. Jo nuomone, viduramžiais neegzistavo vaikystės samprata, kokią vartojame mes. Tada į vaikus buvo žiūrima kaip į mažus suaugusiuosius (to paties stiliaus drabužiai, manieros). Buvo suvokiama, kad vaikai yra nesubrendę, tačiau nebuvo supratimo apie vaikystę, kaip atskirą gyvenimo etapą. Žodis *vaikas* reiškė tik giminystės ryšius, o ne amžiaus tarpinį. Dabartinė vaikystės samprata pradėjo formuotis XVII a., kada vystantis ekonomikai reikėjo šiek tiek raštingų darbininkų. Vaikai ėmė lankyti mokyklas, taip keletui metų atitolindami savo tapsmą darbininkais.
 - 3.2. *Jaunystės* sąvoka yra dar naujesnė nei vaikystės, atsirado ji tik XIX a. pab., kai industrializacijos dėka ėmė nepakakti vien skaityti ir rašyti mokerčių darbininkų. Prireikė ilgesnio laiko sudėtingesnėmis profesijoms įgyti. Taip atsirado atotrūkis tarp vaikystės ir pradedamos profesinės veiklos kaip dar vienas individualaus gyvenimo etapas, be kurio neįsivaizduojama šiuolaikinė visuomenė ir kuris kelia pakankamai daug socialinių problemų (jaunimo užimtumas, nusikalstamumas ir t. t.).
 - 3.3. *Branda.* Kažkada vertintas kaip santykinai stabilus periodas, dabar brandos amžius pripažįstamas kaip nuolatinis iššūkių ir pokyčių laikas. Įgyjama profesija, sukuriama šeima (taip nutraukiami materialiniai ryšiai su tėvais) - žmogus tampa savarankiškas ir atsakingas už save. Profesija ir šeima yra pagrindinė veikla šiame gyvenimo etape. Branda dar skirstoma į smulkesnius etapus. J. Vander Zanden skiria ankstyvąją brandą (nuo 20 iki 44 metų), viduriniąją (nuo 45 iki 64 metų) ir vėlyvąją, pastarąją vadindamas senatve (32, p. 317-318). L. Broomas ir kt. kalba apie pirmąjį brandos etapą (nuo 20 metų), vidurinę brandos (35-50 metų), laikotarpį nuo 50 metų iki pensijos (5, p. 288-289).
 - 3.4. *Senatvės* pradžia kiekvienoje visuomenėje skirtinga, priklausoma pirmiausia nuo vidutinės gyvenimo trukmės. Ekonomiškai stiprių šalių sociologai senatvės pradžia laiko pensijinį amžių - 65 metus. Idomu tai, kad ši riba yra pasirinkta praeitame šimtetyje, kai Vokietijos kancleris O. Bismarckas kūrė socialines programas, siekdamas nuraminti darbininkų judėjimus. 1889 m., kada Vokietija pirmoji priėmė Pensijų įstatymą, 65 metai buvo toks amžius, kurio nedaug kas sulaukdavo. Šiuo metu, pailgėjus gyvenimo trukmei, eko-

nomiškai stipriose šalyse pagrįstai kyla klausimas, kodėl sveikas ir darbingas 65 metų žmogus tampa socialinių programų vartotoju.

4. **Amžius ir socialinė struktūra.** Paskaitoje “Socialinė struktūra”, kalbant apie socialinę padėtį, buvo ignoruojamas svarbus jos aspektas - socialinę padėtį užimančio žmogaus amžius. Kalbant apie socialinį vaidmenį, buvo ignoruojamas faktas, kad iš skirtingo amžiaus žmonių, užimančių analogiškas socialines padėtis, visuomenė tikisi skirtingo elgesio, t. y. taiko skirtingas normas.

4.1. *Socialinės padėtys ir amžius.* Per savo gyvenimą individas gauna, įgyja ir netenka daug socialinių padėčių, daugelį iš jų lemia žmogaus nugyventi metai. Dešimties metų mergaitė negali tapti žmona ar studente, tačiau trisdešimtmetei merginai gresia senmergės etiketė. Visuomenė neigiamai vertina, kai gimdo paauglės, kadangi jos yra per jaunos tapti motinomis, tačiau visuomenė nekaip vertina ir tada, kada pagyvenusį pora nusprendžia tapti tėvais: vaikus gimdyti reikia nei per anksti, nei per vėlai. Dėl amžiaus prarandama profesinė padėtis (sportininkams, baletų šokėjams tai įvyksta anksti).

4.2. *Amžiaus tarpsnių normos (age norms) socialiniams vaidmenims.* “Jūsų amžiuje taip elgtis netinka”, – šis posakis yra žinomas kiekvienoje visuomenėje. Jis reiškia, kad visuomenėje egzistuoja elgesio normos, kurios yra skirtingos skirtingo amžiaus žmonėms. Pavyzdžiui, dvi mokytojos, dirbančios toje pačioje mokykloje, viena yra dvidešimt penkerių, kita - šešiasdešimties metų amžiaus, elgiasi skirtingai. Jaunesnioji gali daug mažiau formaliai elgtis mokyklos šokių vakare ar turistiniame žygyje. Taikant amžiaus normas, naudojami du kriterijai: per jaunas ir per senas. Penkiolikmetis jaunuolis yra per jaunas leisti laisvalaikį naktiniame bare, o septyniasdešimtmetė moteris yra per sena dalyvauti paplūdimio gražuolių konkurse. Sociologai amžiaus normas apibrėžia kaip taisykles, nurodančias, koks elgesys yra tinkamas ir netinkamas įvairiais gyvenimo periodais.

5. **Senatvės problemos.** Kiekvienoje visuomenėje yra dvi amžiaus grupės, kurioms reikia papildomo dėmesio ir globos. Tai vaikai ir senukai. Vaikystę priimta laikyti šviesiausiu gyvenimo etapu galbūt todėl, kad dauguma vaikų turi jais besirūpinančius tėvus. Sociologai daugiau dėmesio skiria senatvei, nes tai daug sunkesnis ir liūdnis gyvenimo etapas.

5.1. *Socialinių padėčių bei vaidmenų praradimas*, nereikalingumo jausmas. Tik maža senų žmonių dalis gali šią tuštumą užpildyti, bendraudami su giminaičiais.

5.2. *Sveikata.* Yra teigiama, kad senyvi žmonės yra labiau viskuo (išskyrus sveikatą) patenkinti nei jaunimas.

5.3. *Pablogėjusi materialinė padėtis* (sumažėja pajamos).

5.4. *Nusistatymas prieš senus žmones ir jų diskriminacija* (angl. *ageism*).

Ketvirtoji dalis. SOCIALINĖS INSTITUCIJOS

11. *Vienuoliktoji paskaita. ŠEIMA*

1. **Šeima** yra socialinė grupė (kartu ir viena iš svarbiausių socialinių institucijų), jungiama santuokos ir giminystės ryšių, jos tikslas - auklėti jaunąją kartą ir organizuoti kasdieninį jos narių gyvenimą.
2. **Šeimos formos.** Šeima yra viena iš seniausių visuomenės institucijų, gyvuojanti visose visuomenėse ir įvairiomis formomis, kurias sociologai išskiria, remdamiesi keturiais kriterijais.
 - 2.1. *Pagal sudėtį* skiriama: 1) nuklearinė šeima, kurią sudaro dvi kartos (tėvai ir vaikai); 2) išplėstinė šeima, kurią sudaro trys, keturios kartos, šalutinės linijos giminaičiai. Amerikiečių sociologas G. Murdockas nustatė, kad nuklearinė šeima vyravo 47 visuomenėse, o išplėstinė - 92 visuomenėse (28, p. 399). Šiuolaikiniai sociologai skiria dar trečią formą - nepilnąją šeimą, gyvuojančią be vieno iš tėvų.
 - 2.2. *Pagal gyvenamąją vietą* skiriama: 1) patrilokalinė šeima, kai sutuoktiniai gyvena pas vyro tėvus; 2) matrilokalinė, kai gyvenama pas žmonos tėvus; 3) neolokalinė, kai sutuoktiniai gyvena atskirai nuo tėvų. G. Murdocko duomenimis, patrilokalinė šeima vyravo 101 visuomenėje, matrilokalinė - 24, neolokalinė - 13 visuomenių.
 - 2.3. *Pagal giminystę ir paveldėjimą* skiriama: 1) šeima, kurioje paveldėjimo teisė atitenka vyriškosios lyties atstovams (tai vyrauja 61 visuomenėje); 2) šeima, kurioje paveldėjimo teisė atitenka moteriškosios lyties atstovėms (23 visuomenės); 3) šeima, kurioje paveldėjimo teisė gali atitekti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties atstovėms (2 visuomenės).
 - 2.4. *Pagal valdžią* skiriama: 1) patriarchalinė šeima, kurioje valdžia priklauso vyrui bei tėvui; 2) matriarchalinė šeima, valdoma žmonos-motinos. Šiuolaikiniai sociologai išskiria ir trečią formą - egalitarinę šeimą, kurioje valdžia pasiskirsčiusi tarp abiejų sutuoktinių maždaug vienodai.
 - 2.5. *Yra dar vienas šeimų skirstymas.* Tose šiuolaikinėse visuomenėse, kuriose vyrauja nuklearinė šeima, dauguma žmonių per savo gyvenimą būna dviejų nuklearinių šeimų nariais: savo tėvų šeimos ir savo sukurtos šeimos.

3. **Šeimos funkcijos.** Nurodydami šeimos funkcijas, sociologai remiasi socialiniais poreikiais, kuriuos tenkina šeimos institucija.
- 3.1. **Reprodukcija.** Bent jau rašytinėje žmonijos istorijoje žmonių giminė beveik be išimčių buvo pratęsiama šeimoje. Už šeimos ribų (arba nesantuokiniai) gimdymai buvo smerkiami, deviantišką pavainikio “etiketę” žmonės nešiodavo beveik visą gyvenimą.
- 3.2. **Globa, sauga ir emocinė parama.** Žmonių kūdikiai būna daug ilgiau bejęgiai nei bet kokio žinduolio gyvūno, todėl šeima yra tas socialinis darinys, kuriame auganti karta globojama ir saugojama nuo aplinkos pavojų. Be to, šeima yra svarbiausia žmogui pirminė socialinė grupė, padedanti jam tiek materialiai (buitis), tiek dvasiškai (šeimos narių meilė ir prisirišimas).
- 3.3. **Socializacija.** Šeima yra tarpininkas tarp vaiko ir visuomenės, pirmoji ir pagrindinė socializacijos institucija, kurioje vaikas gauna pirmąsias žinias, perima vertybes, elgesio formas, būtinas gyvenimui visuomenėje.
- 3.4. **Seksualinio elgesio reguliavimas.** Visose visuomenėse seksualinis elgesys buvo ir yra reguliuojamas, bandant apriboti jį santuokos rėmais, t. y. draudžiant ikisantuokinius ir nesantuokinius lytinius santykius. Tradicinėje visuomenėje, kur šeima buvo pagrindinis gamybinis vienetas, santuokinė ištikimybė buvo svarbiausias reikalavimas, nes tik ji garantavo, jog turta paveldės tikrieji vyro vaikai. Dėl to santuokinė neištikimybė buvo baudžiama pagal įstatymą. Šiuolaikinėse europietiškos kultūros visuomenėse ikisantuokiniai lytiniai santykiai yra laisvas individo pasirinkimas, tačiau santuokinė neištikimybė nėra toleruojama, ji laikoma pažeidžiančia socialines normas.
- 3.5. **Socialinės padėties suteikimas.** Yra skirtumas gimti neturtingo valstiečio ir turtingo verslininko šeimoje, t. y. šeima pirmiausia suteikia tai, ką sociologai vadina gauta socialine padėtimi. Tradicinėse visuomenėse šeimos suteikta socialinė padėtis praktiškai nesikeisdavo visą individo gyvenimą (bajoro titulas, amatininko profesija). Šiuolaikinis socialinis mobilumas suteikia individui galimybes pasiekti kitokias nei šeimos suteikiamas padėtis, tačiau ir čia šeimos vaidmuo yra svarbus (aukštuomenė savo vaikams stengiasi suteikti patį geriausią išsilavinimą).

4. **Teoriniai požiūriai**

- 4.1. **Funkcionalizmas.** Išvardytosios šeimos funkcijos rodo funkcionalistinį požiūrį į šeimą, tačiau reikėtų nepamiršti ir šiuolaikinių funkcionalistų teigimo, kad šeima netenka istoriškai turėtų funkcijų, kurias perima kiti socialiniai dariniai. Šeima buvo vienas iš pagrindinių gamybinių vienetų, dabar gamybą organizuoja transnacionalinės korporacijos (išskyrus smulkųjį verslą, dažniausiai vykstantį šeimoje). Profesijos žinių vaikai išmokdavo iš tė-

vo, dabar - mokymo įstaigose. Nuklearinė šeima neteko senelių globos funkcijos, tą darbą atlieka specialios įstaigos.

- 4.2. *Konflikto teorija*. N. Smelseris skiria tris konfliktinio požiūrio į šeimą lygius. 1) Vidinis valdžios pasiskirstymas: šeimos nariai, turintys daugiau socialinės galios, ir šeimoje įgyja daugiau valdžios. Be to, labiau mylintis su tuoktinis turi mažiau valdžios, nes jis jaučia didesnę psichologinę priklausomybę. 2) Šeima ir globalusis konfliktas. K. Marxas teigė, kad šeimoje, kaip visuomenės mikrokosmose, atsispindi pagrindinis socialinis konfliktas tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų. Žmona - namų šeimininkė faktiškai yra vyro vergė. 3) Vidiniai šeimos konfliktai. H. Hartmann nuomone, šeima yra kovos vieta, kur susiduria šeimos narių interesai tokiais klausimais: kas turi atlikti buitines darbus, kaip leisti šeimos pinigus ir pan. (28, p. 405-407).

5. ***Santuoka*** yra visuomeniškai sankcionuota moters ir vyro sąjunga, sukurianti tam tikrus jos narių savitarpio įsipareigojimus.

5.1. *Santuokos taisyklės*. Visose visuomenėse santuokos partnerio pasirinkimas yra daugiau ar mažiau reguliuojamas. Kandidato į jaunavedžius tėvai ir giminė nori, kad jis ar ji tuoktųsi ne su bet koku, o su tinkamu partneriu. Nustatant tinkamumą, veikia ir veikia dvi priešingos, tačiau viena kitą papildančios taisyklės, atėjusios iš žilos senovės: 1) endogamija - taisyklė, reikalaujanti tuoktis su savosios grupės (genties, tautos, religijos, rasės, bendruomenės ir pan.) nariu; 2) egzogamija - taisyklė, reikalaujanti tuoktis su žmogumi, nesusijusiu kraujo ryšiais. Egzogamija remiasi kraujomaišos draudimu, tačiau artimųjų giminaičių, negalinčių tarpusavyje tuoktis, samprata istoriškai ir kultūriškai yra nevienoda. Ir endogamija, ir egzogamija dažniausiai egzistuoja kartu: per visą istoriją iš žydų buvo reikalaujama tuoktis tik tarpusavyje (endogamija), tačiau nebuvo galima tuoktis artimiems giminaičiams (egzogamija).

5.2. *Santuokos formos*: a) monogamija - santuoka tarp dviejų individų; b) poligamija - individo santuoka su keliais sutuoktiniais; poligamijoje skiriamos dvi formos: poliginija (daugpatystė) ir poliandrija (daugvyrstė).

5.3. *Nesantuokinės sąjungos*. Visais laikais ir visose visuomenėse be santuokos gyvavo nesankcionuotos moters ir vyro sąjungos. Konkubinas (lot. *concubina* - sugulovė) - senovės Romoje taip buvo vadinamas faktinis vyro ir moters sugyvenimas, kuris buvo reguliuojamas įstatymu (buvo apibrėžiama konkubinate gimusį vaikų teisė paveldėti turta).

6. ***Santuokos sudarymas ir sėkmė***

6.1. *Orientacijos į santuoką ir santuokos motyvai*. Susilpnėjęs santuokos insti-

tucijos vaidmeniui, sociologai ėmė tirti besituokiančiųjų nuostatas, lūkesčius, motyvus.

- 6.2. *Santuokos sėkmė ir tvirtumas*. Sociologai užfiksavo eudemoninę šiuolaikinės santuokos funkciją - sutuoktinių norą būti laimingais. Svarbūs santuokos tvirtumo veiksniai - pareigos ir atsakomybės jausmai.
 - 6.3. *Ištuoka*. Šiuolaikinės santuokos tvirtumui didelę įtaką daro subjektyvus supratimas, ką reiškia būti laimingu ar nelaimingu. Kai nelaimingumo pojūtis nugalį pareigą ir atsakomybę, santuoka nutraukiama. Sociologai pastebėjo neatitikimą tarp ištuokos motyvų ir priežasčių.
7. ***Giminystė*** yra žmonių tarpusavio ryšys, grindžiamas bendra kilme arba santuoka. Todėl giminystė yra dvejopa: *kraujo ir vedybinė (svainystė)*. Taip pat skiriama tiesioji ir šalutinė, aukštutinė ir žemutinė giminystė.
- 7.1. *Tiesioji ir šalutinė giminystė*. Tiesioji - ryšys su tėvais, protėviais, su vaikais ir vaikaičiais. Šalutinė - ryšys su broliais, seserimis, dėdėmis, tetomis, pusbroliais, pusseserėmis.
 - 7.2. *Aukštutinė ir žemutinė giminystė*. Aukštutinė - ryšys su tėvais, protėviais, žemutinė - ryšys su vaikais, vaikaičiais, provaikaičiais.

8. ***Šeimos vidaus gyvenimas***

- 8.1. *Vaikai šeimoje*. Sociologai tiria nuostatas į vaikus, į jų skaičių šeimoje. Skiriamas idealus vaikų skaičius (kiek reikėtų turėti), norimas (kiek norėčiau turėti) ir realus (kiek turiu). Sureikšminus eudemoninę santuokos funkciją, didėja sutuoktinių ir tėvų vaidmenų konflikto galimybė.
- 8.2. *Komunikacija šeimoje*. Šeimos narių santykiai gali būti demokratiniai, autoritariniai, atsižvelgiant į tai, kieno valdžia šeimoje.

12. *Dvyliktoji paskaita. RELIGIJA*

1. ***Religija*** yra mąstymo, jausmų ir veiklos būdai, susiję su antgamtiškumu ir “anapusiškumu” (32, p. 400). R. Johnstone teigia, kad religija vadinama tikėjimų ir ritualų sistema, kurios dėka žmonių grupė reaguoja ir aiškina tai, ką laiko antgamtišku ir šventu (28, p. 462).
 - 1.1. *Religijos elementai* (pagal N. Smelserį): a) tikinčiųjų grupės; b) šventi dalykai (sąvokos, reiškiniai, daiktai); c) tikėjimas; d) ritualai; e) normos (28, p. 462-463).
 - 1.2. *Religijos elementai* (pagal D. Lightą ir kt.): a) tikėjimas; b) simboliai; c) praktika; d) religinė bendruomenė; e) patyrimas (17, p. 518-521).
 - 1.3. *Religijos elementai* (pagal M. Malherbe): 1) šventenybės: a) simboliai (ug-

nis, šviesa, vanduo, augalai, kūno dalys), b) šventos knygos; 2) kultas ir ritualai; 3) malda; 4) antgamtiškumas: a) magija, b) regėjimai, c) stebuklai; 5) maldininkystė; 6) Dievo žmonės: a) pranašai, b) šventieji, c) teologai (20, p. 651-653).

2. *Religijos elementai*

- 2.1. *Tikėjimas* yra specifinis tikinčiojo santykis su religija - religinės doktrinos teiginių priėmimas, vadovaujantis autoritetu (Apreiškimu, Bažnyčia) (25, p. 378). Tikėjimo terminas kartais klaidingai vartojamas kaip religijos sinonimas.
- 2.2. *Šventybė* (lot. *sacrum* - tai, kas šventa) yra paslaptingas, protu nesuvokiamas ir neįmanomas apibrėžti bei išreikšti kitomis sąvokomis reiškiny, kuri galima suvokti tik per simbolius (25, p. 335, 367).
- 2.3. *Kultas ir ritualai*. Kultas yra viena iš trijų pagrindinių religijos dalių (šalia doktrinos ir organizacijos), praktinis religijos aspektas, tai sakraliniai veiksmai, išreiškiantys religijos turinį. Ritualai - kulto veiksmų atlikimo būdai (25, p. 208, 330).
- 2.4. *Religinė patirtis* yra a) sustiprėjęs antgamtiškos būties ar galios pažinimas; b) ekstazinė būseną, peržengianti *čia* ir *dabar* ribas; c) jausmas apie turėtą kontaktą su dieviškąja būtybe. Šios patirtys nėra tik žmonių asmeninio gyvenimo ir psichologinės išmonės rezultatas. Tai socialinis reiškiny, formuojamas lūkesčių tos grupės, kuriai religinės patirties turėtojai priklauso (17, p. 521).
- 2.5. *Magija* yra tikėjimas antgamtinėmis jėgomis ir žmogaus galėjimu tam tikrais veiksmis (apeigomis) jas valdyti.

3. *Religijos paskirtis*. Kokį vaidmenį atlieka religija socialiniame gyvenime? Kokias socialines pasekmes turi žmonių tikėjimas, kad juos supantis pasaulis yra pilnas nematomų jėgų, dvasių, dievybių?

- 3.1. *Funkcionalizmo teoretikai* pabrėžia ir tiria religijos indėlį, padedantį visuomenei išgyventi. Pirma, religija padeda žmonėms, bandantiems suvaldyti jiems nepaklūstančias gamtos jėgas (maldos, užkalbėjimai ir t. t.). Antra, religija padeda žmonėms ieškoti gyvenimo prasmės, apmąstyti savo likimą. Trečia, religija guodžia, suteikia viltį sunkiais gyvenimo atvejais (liga, nelaimė, mirtis), sušvelnina bejėgiškumo jausmą tose situacijose, kur individas pats nieko negali pakeisti (skurdas, socialinis neteisingumas ir t. t.). Ketvirta, religija integruoja visuomenę. E. Durkheimo žodžiais, pirmoji religijos funkcija yra socialinio solidarumo kūrimas, stiprinimas ir palaikymas (28, p. 470-473).

- 3.2. *Konflikto teorijos šalininkai* į religiją žiūri kaip į ginklą, su kurio pagalba valdančiosios klasės suvaldo liaudies nepasitenkinimą, kylantį iš socialinio neteisingumo, išlaiko savo viešpataujančią padėtį. Ryškiausias šio požiūrio šalininkas yra K. Marxas, laikęs religiją iliuzija, paguodo ir pasiteisinimu pagrindu, iškreipta pasaulėžiūra, prieš kurią reikia kovoti, nes kova prieš religiją yra netiesioginė kova prieš tą pasaulį, kurio dvasinė paguoda yra religija. “Religija - tai engiamos būtybės atodūsis, beširdžio pasaulio širdis, panašiai kaip ji yra bedvasės santvarkos dvasia. Religija yra liaudies opijus”.
- 3.3. *Religija ir socialiniai pokyčiai*. Šis santykis yra dvejopas: 1) Religija gali oponuoti pokyčiams ir siekti išlaikyti tradicinę socialinę tvarką. Pavyzdys - islamo revoliucija Irane, kur 1979 m. buvo nuverstas šachas ir pradėta kurti socialinė santvarka, pagrįsta tradicinėmis islamo vertybėmis. 2) Religija gali prisidėti prie pasaulietinių pokyčių. Pavyzdys - M. Weberio tyrinėtas asketinis protestantizmas (tiksliau - jo atšaka kalvinizmas) kaip svarbi moderniojo kapitalizmo sąlyga. Kalvinistai ieškojo būdų pasitikrinti, ar jie priklauso Dievo išrinktiesiems ir ar bus išganyti, ir nusprendė, jog pagrindinis būdas tikinčiajam pasitikrinti, ar jis bus išganytas, yra sėkmingas profesinis darbas, kurio natūralus vaisius - turto ir kapitalo kaupimas bei socialinis mobilumas.

4. *Religijų tipai*

4.1. R. Bellaho sistema:

- a) primityvios religijos (garbinami mitiniai daiktai ir žmonių atvaizdai, su kuriais tapatinamasi; bažnyčia kaip organizacija neegzistuoja, ji sutampa su visa visuomene; pavyzdys - Australijos religijos);
 - b) archainės religijos (garbinamos galingos mitinės būtybės, kurioms aukojamos aukos; formuojasi įvairūs kultai; pavyzdys - polinezietiškos ir afrikietiškos religijos);
 - c) istorinės religijos (gerais darbais gelbėjama siela; formuojasi religinė organizacija; pavyzdys - senovės žydų religija);
 - d) ankstyvosios moderniosios religijos (tiesioginis ryšys tarp individo ir antgamtinės jėgos, savanoriška narystė religinėje bendruomenėje; pavyzdys - protestantizmas reformacijos epochoje);
 - e) moderniosios religijos (asmeninių etinių principų paieška, tikinčiojo asmeninė atsakomybė (28, p. 466).
- 4.2. M. Weberio sistema, paremta dviem kriterijais: a) misticizmu ar asketizmu; b) siela išganoma šiame ar aname pasaulyje.
- 4.3. M. Malherbe klasifikavimas: a) monoteistinės religijos (judaizmas, krikščionybė, islamas); b) politeistinės religijos (induizmas, animizmas, taoiz-

mas, sintoizmas); c) pereinamosios religijos (zoroastrizmas, sikhizmas); d) filosofinės religijos (budizmas, konfucianizmas) (20, p. 36-39).

5. *Religinių organizacijų formos*

- 5.1. *Bažnyčia* yra didelė formali religinė organizacija, biurokatiškai valdoma profesionalių dvasiškių. Ji palaiko gerus santykius su kitomis visuomenės institucijomis.
- 5.2. *Sekta* yra nedidelė neformali religinė organizacija, vadovaujama pasauliečių, atsisakanti visuomenėje vyraujančių vertybių, mananti, kad tik jos išpažįstamas tikėjimas yra tikrasis.
- 5.3. *Denominacija* yra vidutinio dydžio formali religinė organizacija su profesionaliais dvasiškiais, puoselėjanti vyraujančią kultūrą ir palaikanti socialinę tvarką. Ji laikoma tarpine forma tarp bažnyčios ir sektos, būdinga Šiaurės Amerikai.
- 5.4. *Kultas* laikomas radikalia sektos forma, kuriai būdingas agresyvumas, psichologinė prievarta jos narių atžvilgiu, manipuliavimas jais.

6. *Individualus religinis atsivertimas*. Tai resocializacijos pavyzdys. Tokia resocializacija gali būti ir staigi, ir laipsniška, o ją lemia įvairūs veiksniai.

- 6.1. *Įtemptos gyvenimiškos situacijos* (ištuoka, bedarbystė, mirtis šeimoje), kai individas ieško dvasinės atramos.
- 6.2. *Stipri emocinė tarpasmeninė sąveika* tarp būsimo atsivertėlio ir verbuotojo, lemianti jų ryšį. Tokiais atvejais neatmetama psichologinės prievartos galimybė.
- 6.3. *Įprastas socialinio vaidmens mokymasis*, rodantis laipsnišką atsivertimą (5, p. 195-196).

7. *Religijos raidos tendencijos*

- 7.1. *Sekuliarizacija* yra procesas, nusakantis religijos įtakos viešajame gyvenime silpnėjimą, pasaulietiškujų vertybių išsigalėjimą.
- 7.2. *Ekumenizmas* yra siekimas suartinti skirtingas religijas, stiprinti jas išpažįstančių bendradarbiavimą ir tarpusavio supratimą.

13. *Tryliktoji paskaita. IŠSIMOKSLINIMAS*

1. *Išsimokslinimo samprata ir funkcijos*. Išsimokslinimas (angl. *education*) yra formalizuotas, sistemingas procesas, kurio metu vieni visuomenės nariai perduoda kitiems žinias, vertybes, įgūdžius. Paskaitos “Socializacija” metu kalbėjome apie mokyklą kaip socializacijos priemonę, todėl būtų galima teigti, kad pagrindinė išsimokslinimo funkcija yra visuomenės narių socializavimas. Ta-

čiau toks nusakymas būtų per daug platus: išsimokslinimo funkcijos formuluojamos konkrečiau.

- 1.1. *Kultūros perdavimas*. Kiekviena visuomenė turi tam tikrus veiklos būdus, savas normas, vertybes, kuriomis vadovaudamasi ji tvarko savo vidinį gyvenimą ir kurios skiria ją nuo kitų visuomenių. Jei amžiams bėgant išlieka skirtumai tarp vokiečių ir prancūzų, vadinasi kiekviena iš šių visuomenių perduoda savo kultūrą iš kartos į kartą, taip išlaikydama savo tapatumą.
 - 1.2. *Socialinė integracija*. Vieninga švietimo sistema yra viena svarbiausių priemonių, integruojant visuomenę (ypač įvairias etnines, kalbines grupes), paverčiant ją vieninga visuma.
 - 1.3. *Atranka ir paskirstymas*. Švietimo sistemoje vyksta moksleivių atranka ir paskirstymas. Nuolatinis vaikų mokymosi vertinimas jau vidurinėje mokykloje parodo, kurie mokiniai gali siekti aukštojo išsilavinimo, o kurie žemesnio.
 - 1.4. *Socialinė kontrolė*. Mokykla ne tik teikia žinias bei ugdo vertybes, bet ir yra socialinės kontrolės priemonė. Vaikai ir paaugliai išbūna mokykloje 5-6 val. per dieną, penkias dienas per savaitę, beveik dešimt mėnesių per metus, t.y. būna daugiau ar mažiau efektyviai mokytojų prižiūrimi, pratinami prie tvarkos, ugdomi drausmingumą. Dauguma mokinių pripažįsta esamą tvarką, paklūsta pedagogams, mokymąsi ir žinias laiko vertybe. Taip išsimokslinimo institucijos dėka palaikomas visuomenės stabilumas.
 - 1.5. *Kitos funkcijos*. Minėtos funkcijos nusako funkcionalistinį požiūrį, kuris pabrėžia dar ir *socialinio mobilumo skatinimą*. Konflikto teorijos atstovų nuomone, svarbiausia išsimokslinimo funkcija - padėti privilegijuotoms grupėms išlaikyti savo padėtį. Gerą išsilavinimą šios grupės stengiasi suteikti saviems, sukliudyti "pašaliniam".
2. **Šiuolaikinio išsimokslinimo prielaidos**. Dabartinė visuomenė neišsivaizduojama be išsimokslinimo sistemos, kurioje beveik visi jos nariai įgyja vidurinį, o kai kurie - aukštąjį išsilavinimą. Tačiau tokia švietimo sistema susiformavo tik per pastaruosius du šimtmečius. Tai lėmė dvi prielaidos.
- 2.1. *Pramoninė revoliucija* prasidėjo XVIII a. 2-ojoje pusėje Anglijoje: atsiradus technikai reikėjo ją išmanančių darbininkų, o tam pririekė kurti išsimokslinimo sistemą. Tobulėjant technikai, tobulėjo ir išsimokslinimo sistema, kuri savo ruožtu tobulino techniką.
 - 2.2. *Demokratinė revoliucija*, prasidėjusi 1789 m., Prancūzijoje, išlaisvino individą iš luominės priklausomybės ir taip sudarė sąlygas socialiniam mobilumui. Ji paskelbė visų piliečių lygybę prieš įstatymus bei jų teisę prisidėti prie valstybės valdžios sudarymo. Visuomenės demokratėjimas reiškė ir švietimo sistemos demokratėjimą, pirmiausia švietimo tapimą masiniu reiškiniu.

3. **Išsimokslinimo organizavimas.** Išsimokslinimas yra sistemingas, nė vienoje visuomenėje niekada nenutrūkstantis procesas. Sociologus domina įvairūs jo organizavimo aspektai.

3.1. *N. Smelseris* nurodo keturis išsimokslinimo aspektus:

1. Masinis ir elitinis išsimokslinimas. Viduramžių Europoje aukštąjį mokslą buvo galima vadinti elitiniu. Dvidešimtajame šimtmečiuje aukštasis mokslas praranda elitinį pobūdį. Šiuo metu Europos šalyse apie ketvirtadalį jaunimo studijuoja.
2. Valstybinės ir privačios mokyklos. Cituodamas E. Durkheimą, anot kurio išsimokslinimas niekada nebūna visų socialinių grupių vienodas, N. Smelseris lygina britiškąjį išsimokslinimo modelį su amerikietiškuoju, parodydamas valstybinių ir privačių mokyklų santykį.
3. Centralizuotas ir decentralizuotas mokymasis. Išsimokslinimas gali būti centralizuotas, pavyzdys, anot N. Smelserio, - nedemokratinės valstybės. Norėčiau papildyti, kad išsimokslinimo centralizuotumas priklauso ne tik nuo politinio režimo, bet ir nuo valdžios pasidalijimo valstybės viduje tarp centrinės ir vietinės valdžios institucijų: unitarinėms valstybėms būdinga centralizuota švietimo sistema, federacinėms - decentralizuota.
4. Bendrasis ir techninis lavinimas. Išsimokslinimas gali būti orientuotas į bendrąjį lavinimą, taip pat į praktinių, profesinių žinių įgijimą (28, p. 437-444).

3.2. *R. Perruccis* ir *D. Knudsenas* išsimokslinimo organizavimą aptaria kitu, mikrosociologiniu, aspektu:

1. Išsimokslinimo administravimas: mokyklos biurokratėja, kyla konfliktai tarp mokytojų ir administracijos, administratoriai, ribodami mokytojų veiksmų laisvę, naudoja dvi pagrindines strategijas: taisykles ir procedūras; visuotinę kontrolę.
2. Klasės ir mokytojai: lūkesčiai ir tikrovė. Nors klasė yra mokyklos dalis, jos struktūra gali būti tiriama atskirai nuo mokyklos kaip visumos.
3. Mokyklos ir mokinių subkultūros, jų vaidmuo mokinių socializacijoje, mokyklos veikloje.
4. Mokytojų profesinės problemos, kova už savo interesus (24, p. 506-512).

3.3. *R. Schaeferis* ir *R. Lammas* tiria mokyklas kaip formalias organizacijas: aptaria jų biurokratėjimą, apibūdina mokytojus kaip tarnautojus, analizuoja mokinių ir studentų subkultūrą (27, p. 489-493).

4. **Išsimokslinimas ir socialinė stratifikacija.** Išsimokslinimo sistema negali būti neveikiama egzistuojančios socialinės stratifikacijos: gaunamą išsila-

vinimą daugiau ar mažiau lemia priklausymas vienai ar kitai socialinei grupei. Ir atvirkščiai - skirtingas išsilavinimas lemia jaunosios kartos priklausymą skirtingoms socialinėms grupėms, savotiškai lemdamas ir visuomenės stratifikaciją.

- 4.1. *Socialinė klasė.* Amerikos sociologai pastebėjo, kad dauguma šios šalies mokytojų, nepaisydami savo kilmės, orientuojasi į vidurinėsios visuomenės klasės gyvenimą, pritaria jos požiūriui tokiais klausimais, kaip ambicijos, punktualumas, švara, pagarba nuosavybei ir valdžiai, lytinė moralė, tvarkingumas. Todėl nenuostabu, kad mokyklose šios socialinės klasės vaikų padėtis yra geresnė, o žemesniųjų socialinių klasių vaikai yra nepakankamai įvertinami. Atsiranda netiesioginė diskriminacija, trukdanti šiems vaikams sėkmingai mokytis. Taip yra viešosiose mokyklose, nekaltant apie tai, kad dalis turtingųjų vaikų mokosi privačiose mokyklose, kur mokymo lygis yra aukštesnis (28, p. 449; 31, p. 497).
- 4.2. *Lytis.* Išsimokslinimas palaiko stratifikaciją pagal lytį. Pirmiausia reikėtų prisiminti, kad tik ne taip seniai ekonomiškai stiprių šalių moterims atsirado galimybė siekti tokio pat išsilavinimo kaip ir vyrams: praeitame šimtmetyje moterims aukštųjų mokyklų durys buvo uždarytos. Taip pat reikėtų prisiminti atskiras mergaičių ir berniukų mokyklas -tai rodo, kad švietimo sistema buvo priemonė stratifikacijai pagal lytį palaikyti. Nors bendros mergaičių ir berniukų mokyklos rodo šios stratifikacijos silpnėjimą, jos recidyvai yra berniukų orientavimas į vaidmenis, kuriems atlikti reikia aktyvumo, sugebėjimo vadovauti, mergaičių orientavimas į vaidmenis, kuriems atlikti reikia pasyvumo, paklusnumo.
- 4.3. *Socialinis mobilumas.* Išsimokslinimas - svarbi socialinio mobilumo sąlyga, padedanti individui pakeisti socialinę grupę, kurioje jis atsidūrė, pavyzdžiui, gimdamas. Skiriami kiekybiniai išsimokslinimo veiksniai (mokymosi trukmė) ir kokybiniai (mokymo kokybė, mokyklos prestižas), tačiau sociologijoje nėra vienos nuomonės, kiek jie veikia socialinį mobilumą, nes išsimokslinimo negalima atsieti nuo kitų socialinių mobilumo veiksnių, pvz.: šeimos, asmeninių gabumų, kurie gali būti veiksmingesni už išsimokslinimą.

14. Keturioliktoji paskaita. EKONOMIKA

1. *Ekonomika* yra socialinė institucija, kuri padeda visuomenei organizuoti gėrybių gamybą, paskirstymą ir vartojimą bei paslaugų teikimą. Anot J. Vander Zandeno, ši institucija sprendžia tris pagrindines problemas, su kuriomis susiduria visos visuomenės: 1) kokias gėrybes reikėtų gaminti ir kokias paslaugas teikti; 2) kaip reikėtų naudoti ribotus resursus: žemę, vandenį, mineralus, kurą ir dar-

ba? 3) kam gaminti gėrybes ir paslaugas? Tai, kaip visuomenės atsako į šiuos klausimus, turi įtakos jų kultūrai ir socialinei struktūrai (32, p. 433).

1.1. *Gamyba*. Skiriami trys gamybos tipai: pirminė gamyba, antrinė gamyba ir tretinė gamyba. Pirminė gamyba yra gamtos gėrybių įgijimas medžiojant, žvejojant, renkant augalus, kertant mišką, ganant gyvulius, verčiantis žemdirbyste. Antrinė gamyba yra žaliavų perdirbimas ir jų pavertimas gamtoje neaptinkamais gaminiais (plieno lydymas ir automobilių gamyba). Tretinė gamyba yra paslaugų teikimas ir informacijos (žinių bei technologijos) kaupimas bei sklaidimas. Šiuolaikinėse poindustrinėse visuomenėse yra visi trys gamybos tipai, tačiau dominuoja tretinė gamyba. Industrinėse visuomenėse dominavo antrinė gamyba, o ikiindustrinėse visuomenėse buvo tik pirminė gamyba.

1.2. *Paskirstymas*. Rinkėjų ir medžiotojų visuomenėse paskirstoma buvo, kasdien dalijant maistą visiems grupės nariams. Ekonominėi veiklai tampant sudėtingesne, gėrybėms imta mainytis. Mainai gali būti tiesioginiai (arba bartiniai), kada gėrybės keičiamos į gėrybes, ir netiesioginiai, kada naudojamas mainų ekvivalentas - pinigai (rinkoje žmonės parduoda savo pagamintas gėrybes ir už gautus pinigus perka reikalingas gėrybes). Šiuose mainuose prekių kainą lemia pasiūlos ir paklausos santykis. Šiuolaikinėse visuomenėse į šią laisvų mainų sistemą įsikiša valstybė. Vadinamoji *gerovės valstybė* (angl. *welfare state*) perskirsto nacionalines pajamas, siekdama užtikrinti minimalią gerovę visiems gyventojams tokiose srityse, kaip medicininė priežiūra, švietimas, būstas, minimalių pajamų palaikymas, socialinis draudimas.

1.3. *Vartojimas*. Tradicinėse visuomenėse vartojimas buvo neatsiejamas nuo gamybos, kadangi šeima buvo pagrindinis gamybos vienetas. Dėl industrializavimo šios sferos buvo išskirtos: gamyba iškelta už namų ribų, į fabrikus. Šeima tapo pirmiausia vartojimo vienetu, tačiau ryšys tarp gamybos ir vartojimo išliko, kadangi visuomenėse, kuriose dominuoja rinkos santykiai, gamybos turinį ir apimtį (ką gaminti ir kokiais kiekiais) lemia paklausa (vartojimas). Savo ruožtu gamintojai siekia paklausą paveikti, naudodami reklamą, kad išgalėtų norimos vartojimo tendencijos.

2. *Ekonominių sistemų istorinės formos*

2.1. *Ikiindustrinės visuomenės* ir jų raidos etapai.

2.1.1. *Medžiotojų ir rinkėjų visuomenės* - klajokliai, besiverčiantys medžiokle ir gamtos gėrybių rinkimu.

2.1.2. *Augintojų visuomenės* verčiasi ne tik medžiokle, bet pradeda auginti maistinius augalus.

2.1.3. *Piemenu visuomenės* augina prijaukintus gyvulius.

- 2.1.4. *Žemdirbių visuomenės* yra sėslios, žemę apdirbdamos naudoja plūgą, gyvulių jėgą, kuria žemės drėkinimo sistemas.
 - 2.2. *Industrinės visuomenės* yra tokios visuomenės, kuriose dažniau nei žmonių ir gyvulių darbo jėga naudojamos mašinos, varomos elektra, nafta ir dujomis.
 - 2.3. *Poindustrinės visuomenės* yra visuomenės, kuriose paslaugų teikimas svarbesnis už žaliavų perdirbimą ir gėrybių gamybą ir kuriose daugybė gamybos procesų yra automatizuota (32, p. 91). Anot D. Bello, tai visuomenės, kuriose ekonominė sistema pagrįsta informacijos gamyba, o ne gėrybių gamyba (27, p. 452).
3. **Šiuolaikinių visuomenių ekonominės sistemos.** Beveik visą XX šimtmetį egzistavo dvi pagrindinės ekonominės sistemos - kapitalizmas ir socializmas. Esminiai pokyčiai Rytų Europoje, įvykę pastarąjį dešimtmetį, parodė, kad socializmo ekonominė sistema žlugo. Tačiau šiandien jau yra akivaizdu, kad planinė ekonomika automatiškai nevirš rinkos ekonomika, kad socializmo ekonomikos transformacija užtruks ilgai ir nelabai aišku, kokias formas ji išgis.
- 3.1. *Kapitalizmas* yra ekonominė sistema, kurioje gamybos priemonės yra privačiose rankose, o ekonominio aktyvumo varomoji jėga yra pelno siekimas. Šiai sistemai būdinga laisva rinka, privati nuosavybė, atskirta nuo namų ūkio įmonė, kapitalo apskaita, laisvai samdoma darbo jėga. D. Lightas ir kt. nurodo šiuos modernaus kapitalizmo bruožus: privati nuosavybė, pelno siekimas, laisva konkurencija, kapitalo kaupimas, turto didinimas, nuolatinis ekspansionizmas (17, p. 449).
 - 3.2. *Socializmas* būdavo apibrėžiamas kaip ekonominė sistema, pagrįsta valstybine ir kolektyvine gamybos priemonių nuosavybe ir centralizuotu planavimu, savo tikslu laikanti ne pelną, bet gyventojų poreikių tenkinimą. Šios jau sužlugusios ekonominės sistemos negalima painioti su Vakarų Europos socialistų ir socialdemokratų įgyvendinamu rinkos ekonomikos modeliu (pavyzdžiui, vadinamuoju švediškuoju socializmu). Jis ryškiausias *gerovės valstybės* variantas, kurio šalininkai pasisako už valstybinės valdžios kišimąsi į gėrybių ir paslaugų paskirstymą, stengiantis užtikrinti tam tikrą gerovės minimumą kiekvienam gyventojui.
4. **Pasaulio ekonomika.**
- 4.1. *Ekonomikos internacionalizacija* reiškiasi kapitalo investicijomis į kitų šalių ekonomiką, todėl kuriasi transnacionalinės korporacijos, kurių kapitalas didesnis nei daugelio valstybių biudžetas.
 - 4.2. *Internationalizuotos ekonomikos problemos:* a) smunka vietinė pramonė;

b) kyla prieštaravimai tarp korporacijų ir vietinės kultūros; c) ekonomiškai stiprios šalys užplūsta pigios prekės iš atsilikusių šalių, kur pigi darbo jėga, o tai kelia grėsmę užimtumui ekonomiškai stipriose šalyse.

5. **Darbas** yra pagrindinė žmonių veiklos forma, duodanti jiems pajamas pragyvenimui, lemianti socialinę padėtį, padedanti nustatyti tų žmonių tapatybę, leidžianti save realizuoti ir suteikianti prasmę jų buvimui šioje žemėje.
- 5.1. *Socialinis darbo organizavimas.* Darbas visuomenėje padalintas į daugybę rūšių, kurių pavieniai žmonės gali atlikti tik keletą. Tačiau šis darbo pasidalijimas kartu ir sutelkia visuomenę, nes priverčia žmones mainytis savo darbo vaisiais.
- 5.2. *Apmokamas ir neapmokamas darbas.* Sąvoka darbas pirmiausia asocijuojasi su profesiniu darbu, už kurį gaunamas atlyginimas. Tačiau žmogus per savo gyvenimą dirba ir tokius darbus, kurie formaliai neatitinka profesinio ir apmokamo darbo kriterijų. Pirmiausia tai namų ūkio darbai, kuriuos dažniausiai nudirba moterys (ir be jokio atlyginimo), taip pat labdaringas darbas įvairiose viešosiose draugijose.
- 5.3. *Pasitenkinimas darbu.* Ikiindustrinėje visuomenėje gamintojas buvo kartu ir darbo įrankių, darbo proceso ir rezultatų šeimininkas. Industrinėje gamyboje darbininkas ne pats organizuoja darbo procesą ir dažniausiai nemato savo darbo galutinio rezultato. Tai sociologai vadina *darbo susvetimėjimu*.
- 5.4. *Darbo pokyčiai.* Prieš šimtą metų ekonomiškai stipriose šalyse maždaug trečdalis darbingų žmonių dirbo žemės ūkyje, trečdalis - pramonėje, trečdalis - paslaugų sferoje. Šiuo metu šių šalių žemės ūkyje dirba 2-3 proc. darbingų žmonių, pramonėje - 25-30 proc., o likusieji - paslaugų sferoje. J. Vander Zandenas darbo pokyčius grupuoja taip: 1) darbo vieta persikėlė iš namų; 2) darbo laikas tapo tiksliai nustatytas ir atskirtas nuo laisvalaikio; 3) darbą ėmė organizuoti specialios vadybinės struktūros (32, p. 448).
- 5.5. *Bedarbystė* yra neišvengiamas industrinių ir poindustrinių visuomenių palydovas, rodantis, kad kiekvienu metu tam tikras nuošimtis darbingų žmonių neranda darbo. Tai savotiškas darbo jėgos rezervas, kuris staigiai panaudojamas ekonomikos pakilimo metu. Jis greitai padidėja ekonomikos nuosmukio metu.

15. Penkioliktoji paskaita. POLITIKA

1. *Politika ir valdžia.*

- 1.1. *Politika* yra bendri, visiems privalomi sprendimai, kuriuos daro žmonės, turintys valdžią kitiems visuomenės nariams. Politika, anot H. Lassvello,

yra “*who gets what, when, how*”, t. y. atsakymas į klausimą “kas gauna ką, kada, kaip?”

- 1.2. *Valdžia* yra galėjimas įsakyti tada, kada tas, kas įsako, turi tam teisę, o tas, kuriam įsako, privalo paklusti. Valdžia yra universalus politikos įgyvendinimo įrankis.
2. **Politinė galia ir jos pasiskirstymas visuomenėje.** Politinė galia (angl. *power*) yra individo, grupės, partijos, klasės gebėjimas gauti tai, ko norima, garantuojant kitų sutikimą bet kokiomis priemonėmis.
 - 2.1. *Politinės galios tipai.* Galima skirti keturis politinės galios tipus, pradedant labiausiai akivaizdžia ir baigiant mažiausiai akivaizdžia politinės galios raiška: 1) politinė prievarta, apibrėžiama kaip piliečių kontrolė, vykdoma valdžios žmonių, naudojant jėgą ar grasinimą, nepaliekant piliečiams jokios pasirinkimo teisės; 2) politinė valdžia, apibrėžiama kaip asmenų ir institucijų atliekamas teisės įgyvendinimas, visuotinai priimama kaip legitimė, galinti spręsti ir įgyvendinti sprendimus jai suteiktos jurisdikcijos ribose; 3) politinė įtaka, apibrėžiama kaip netiesioginė ar tiesioginė valstybės institucijų sprendimų ar personalo įtaka; 4) politinis manipuliavimas, apibrėžiamas kaip veikla, formuojant politinę opinią, vertybes ir elgesį, neatitinkančius realios padėties (3, p. 139-140).
 - 2.2. *Elitizmo modelis:* politinė galia sutelkta mažų elito grupių rankose, ryški takoskyra tarp elito ir masių.
 - 2.3. *Pliuralistinis modelis:* politinė galia priklauso daugeliui mažumų (elitų) - politiniam, ekonominiam, kariniam, *mass media* elitui. Pliuralizmas yra tarpinė koncepcija tarp elitizmo ir demokratijos: skirtingai nuo elitizmo, jis skelbia, kad nėra vieno, dominuojančio elito; skirtingai nuo demokratijos teiginio apie “daugumos valdymą”, jis aiškina, kad dauguma nevaldo.
3. **Politinės valdžios tipai.** Atsižvelgdamas į paklusnumo motyvus, M. Weberis išskiria tris teisėtos valdžios tipus:
 - 3.1. *Tradicinė valdžia*, kuriai paklūstama todėl, kad tikima, jog valdančiųjų kilmė bei veikla atitinka tradiciją, kuri laikoma šventa ir nekeistina.
 - 3.2. *Charizmatinė valdžia*, kuriai paklūstama todėl, kad tikima nepaprastomis asmeninėmis valdovo savybėmis, iškeliančiomis jį virš tradicijos ir įstatymų.
 - 3.3. *Racionali (legali) valdžia*, kuriai paklūstama todėl, kad jos veikla atitinka įstatymus, nustatomus ir keičiamus pagal tam tikras taisykles.
4. **Valstybė** yra apibrėžtoje teritorijoje gyvenančių žmonių organizacija, besiremianti viešąja valdžia.

- 4.1. *Valstybės elementai* yra gyventojai (piliečiai), teritorija, viešoji valdžia.
- 4.2. *Suverenitetas* yra valstybės galėjimas turėti nepriklausomą vidaus ir užsienio politiką.
- 4.3. *Valstybės raida*. Europietiškoje civilizacijoje valstybės institucija evoliucionavo. Tai rodo miestų-valstybių senovės Graikijoje kūrimasis ir senovės Romos imperijos klestėjimas. Viduramžiais egzistavo šventoji Romos imperija, vienijama kosmopolitiškos krikščionybės: vienas Dievas, viena Bažnyčia, viena Imperija. Naujaisiais amžiais ėmė kurtis tautinės valstybės.
- 4.4. *Valstybės funkcijų plėtimasis*. Pirminė valstybės paskirtis - suvienyti skirtingų interesų žmones, todėl klasikinės jos funkcijos yra įstatymų apsauga, finansų sistemos priežiūra, viešosios tvarkos palaikymas, gynyba nuo išorės priešų. Pramonės ir demokratinė revoliucijos pakeitė Europos visuomenės, išplėsdamos ir valstybės funkcijas. Šis procesas prasidėjo XIX šimtmetyje, o šiame šimtmetyje naujas funkcijas įgijusi valstybė buvo pavadinta *gerovės valstybe*.
- 4.5. *Gerovės valstybė* - tai valstybė, siekianti garantuoti minimalią gerovę visiems gyventojams. Gerovės aspektai: sveikatos apsauga, švietimas, būstas, pajamų minimumas, socialinis draudimas. Gerovės valstybės iškilimo priežastys: 1) industrializacija, sumažinusi tradicinių aprūpintųjų (šeimos) vaidmenį arba privertusi juos išnykti (gildijos, cechai); 2) darbininkų klasės organizuota kova už savo interesus, privertusi valstybės valdžią rūpintis socialiniu draudimu susirgus, esant bedarbystei, senatvėje; 3) demokratija: gerovės valstybė yra visuotinės rinkimų teisės įsigalėjimo pasekmė, nes žmonės asmeninę riziką nori paversti kolektyvine, kurdami visiems priimtina draudimo sistemą; 4) kapitalizmo sąlygomis reikia atsižvelgti į neigiamas rinkos santykių pasekmes: ne kiekviena veikla šiuolaikinėje visuomenėje yra pelninga, privatus kapitalas į nepelningas sritis neinvestuojamas; visu tuo turi rūpintis valstybės valdžia (11, p. 410-411).

5. **Politinis režimas** yra valdžios sudarymo ir vykdymo būdas.

- 5.1. *Demokratinis režimas*: valdžia sudaroma pagal nustatytus įstatymus išrenkant tautos atstovus, kurie formuoja vykdomąją valdžią ir ją kontroliuoja, leidžia reikiamus ir nepažeidžiančius šalies konstitucijos įstatymus; demokratinė valdžia vykdoma, laikantis ribų, kurios grindžiamos žmogaus teisėmis.
- 5.2. *Autoritarinis režimas*: valdžia sudaroma ne pagal taisykles, dažniausiai gincluota jėga; pamynusi politines teises, autoritarinė valdžia santykinai pripa-

žįsta ekonomines, kultūrinės, religinės teisės, t. y. pripažįsta privačios sferos egzistavimą.

- 5.3. *Totalitarinis režimas*: valdžia sudaroma ne pagal taisykles ir stengiamasi aprėpti visas visuomenės gyvenimo sferas, įgyvendinant monistinį principą: politikoje be konkurencijos veikia vienintelė partija, ekonomikoje - vienintelis savininkas (valstybė), dvasiniame gyvenime - vienintelė pasaulėžiūra.

6. *Politikos socialinis kontekstas*

- 6.1. *Politinė kultūra* - visuomenės narių žinios apie politiką (teisingos ar klaidingos), emocijos (prieraišumas ar priešiškus politikos objektams), vertinimai (individualūs ar grupiniai), teikiantys subjektyvią informaciją politikos klausimais ir lemiantys politinį elgesį.
- 6.2. *Politinis dalyvavimas*. Politikos sociologija dalyvaujančius politikoje diferencijuoja taip: a) apolitiškieji, ignoruojantys politiką, b) balsuojantys rinkimuose (jie sudaro daugumą), c) aktyvistai. Kai kurie sociologai aktyvistus skirsto į dvi grupes: 1) dalyvaujantys politinių partijų veikloje, 2) siekiantys politinės karjeros bei politiniai lyderiai. Toks dalyvavimas yra konvencionalus (visuotinai priimtas, sutartas) politinis dalyvavimas (11, p. 157-158).
- 6.3. *Politinė socializacija*. Politinis dalyvavimas priklauso nuo politinių nuostatų ir politinio elgesio stereotipų, įgyjamų politinės socializacijos proceso metu. Demokratinės visuomenės rūpinasi jaunosios kartos politiniu socializavimu, mokyklose dėstoma atskira disciplina - pilietinis ugdymas (angl. *civic education*), padedantis parengti aktyvų, kompetentingą ir atsakingą pilietį.

7. *Konvencionalaus politinio dalyvavimo formos*

- 7.1. *Rinkimai* - pagal nustatytas taisykles atliekama procedūra, kurios metu piliečiai iš kelių kandidatų renka savo atstovus valstybinės valdžios ar vietinės savivaldos institucijose.
- 7.2. *Interesų grupės* - organizuotos žmonių grupės, siekiančios, kad vyriausybė laikytųsi joms palankios politikos; tai politinės galios ir įtakos telkimas specifiniams interesams tenkinti.
- 7.3. *Politinės partijos* - profesionalių politikų ir juos palaikančių eilinių piliečių organizacijos, siekiančios laimėti rinkimus ir sudaryti vyriausybę.

8. *Nekonvencionalaus politinio dalyvavimo formos*: a) nesankcionuoti piketai, mitingai, demonstracijos; b) badavimai; c) susideginimai; d) nepaklusimas įstatymams.

Penktoji dalis. SOCIALINIAI POKYČIAI

16. Šešioliktoji paskaita. DEMOGRAFINIAI PROCESAI

1. **Demografija** yra mokslas, tiriantis gyventojų skaičių, sudėtį ir dinamiką, nulemiamus jų gimstamumo, mirtingumo ir migracijos. Anot B. Hess ir kt., demografai, pateikdami savo tyrimų duomenis, naudoja dviejų tipų skaičius: 1) absoliučius skaičius, nusakančius esamą gyventojų kiekį, gimimų, mirimų, santuokų, ištuokų ir kiekį; 2) santykinius skaičius (koeficientus, procentus, proporcijas) leidžiančius lyginti skirtingų laikotarpių ar skirtingų visuomenių demografinius procesus (12, p. 505-506). Demografinių duomenų šaltiniai:
 - 1.1. *Gyventojų surašymas* yra tam tikroje teritorijoje (dažniausiai vienoje valstybėje) vienu metu atliekamas visų tos teritorijos gyventojų registravimas pagal lytį, amžių, rasę, tautybę, įregistruotas santuokas, pajamas, užimtumą ir t.t. Pirmąjį visuotinį gyventojų surašymą 1749 m. atliko Švedija.
 - 1.2. *Statistika*. Kiekvienoje valstybėje tam tikros valdžios institucijos nuolat registruoja gimimus, mirtis, santuokas, ištuokas, gyventojų migraciją, vėliau šiuos duomenis apdoroja ir analizuoja.
2. **Gyventojų skaičius ir jo augimas**. Pirmasis gyventojų surašymų ir statistikos tikslas - sužinoti, kiek gyventojų yra konkrečioje šalyje ir kokios gyventojų skaičiaus kitimo tendencijos.
 - 2.1. *Gyventojų daugėjimas*. Apie 1650 m. pasaulyje buvo maždaug 500 mln. žmonių, per du šimtmečius jų skaičius padvigubėjo. Kitas padvigubėjimas įvyko per 80 metų (1850-1930 m.) (5, p. 338). Šiuo metu pasaulyje gyvena apie 6 mlrd. žmonių.
 - 2.2. *Gyventojų daugėjimas pagal regionus*. Gyventojų skaičius auga nevienodai. Yra regionų, kuriuose šis skaičius auga lėtai (iki 1 proc. per metus), ir yra regionų, kuriuose gyventojų skaičiaus augimą demografai vadina greitai (2 proc. ir daugiau). Šie pokyčiai atrodo nedideli, tačiau per ilgesnį laiką atsiskleidžia milžiniškas jų poveikis: 2 proc. metinis gyventojų prieaugis padvigubina gyventojų skaičių per 35 metus, o 3 proc. metinis prieaugis - per 23 metus (17, p. 277-278).
 - 2.3. *Gyventojų tankumas* yra gyventojų skaičius, tenkantis vienam teritoriniam vienetui. Demografai negali apeiti be šio kriterijaus, kadangi gyventojai įvairiose teritorijose pasiskirstę nevienodai: yra tankiai gyvenami planetos ar atskirų valstybių regionai ir yra retai gyvenami regionai.

3. **Gyventojų sudėtis.** Ją analizuodami demografojai remiasi tokiais pagrindiniais kriterijais kaip lytis, amžius, gyvenamoji vieta, šeimyninė padėtis, kilmė.
 - 3.1. *Lytis.* Demografus domina moterų ir vyrų skaičiaus santykis, kuris yra nevienodas skirtingose amžiaus grupėse. Šis santykis išreiškiamas kaip vyrų skaičius, tenkantis šimtui moterų. Kol kas mokslas negali paaiškinti, kodėl visais laikais ir visose visuomenėse šimtui gimusių mergaičių tenka 104-107 berniukai ir kodėl daugiau berniukų miršta kūdikystėje ir vaikystėje (apie dvidešimtuosius gyvenimo metus mergaičių ir berniukų skaičius susilygina).
 - 3.2. *Amžius.* Gyventojai skirstomi į amžiaus grupes (kohortas), nurodant kiekvienos tokios grupės procentinį dydį: visi individai, gimę tais pačiais metais, sudaro amžiaus kohortą, visi, tais pačiais metais pradėję mokslus, sudaro išsilavinimo kohortą, visi, tais pačiais metais pradėję dirbti, sudaro užsiėmimo kohortą. Taigi kohorta yra žmonės, kurie vienu metu išgyvena vienodus įvykius (5, p. 315). Visuomenę, kurioje daugumą sudaro jauni žmonės, demografojai vadina jauna, o visuomenę, kurioje dominuoja pagyvenę - sena.
 - 3.3. *Gyvenamoji vieta.* Skiriami miestų, miestelių ir kaimų gyventojai.
 - 3.4. *Šeimyninė padėtis.* Skiriami vieniši, susituokę, išsituokę, našliai. Šiuolaikinėse vakarietiškos visuomenės naudojamos papildomos charakteristikos: a) sugyventiniai (angl. *cohabitant*) - gyvenantys kartu nesutuokę, b) atskyrusieji (angl. *separated*) - sutuoktiniai, gyvenantys atskirai.
 - 3.5. *Kilmė.* Visuomenėse, kurias sudaro įvairių tautų ir rasų gyventojai, remiamasi ir šiuo kriterijumi.
4. **Gyventojų dinamika** yra nuolat vykstanti gyventojų skaičiaus ir sudėties kaita, kurią lemia gimstamumas, mirtingumas, migracija. Ji rodo gyventojų daugėjimą arba mažėjimą, lyčių santykio pokyčius, įvairių amžiaus grupių didėjimą arba mažėjimą, vienišų žmonių ir susituokusiųjų skaičiaus kitimą.
5. **Gimstamumas.** Tiriant gimstamumą, remiamasi tam tikrais kriterijais ir analizuojami jam turintys įtakos veiksniai.
 - 5.1. *Gimstamumo kriterijai.* Gimstamumo koeficientas - kasmetinis naujagimių skaičius tūkstančiui gyventojų. Vaisingumo koeficientas - gimdymų skaičius tūkstančiui 15-44 metų amžiaus moterų. Vaisingumo lygis - vidutinis vaikų, kuriuos moterys pagimdo per visą savo gyvenimą, skaičius.
 - 5.2. *Gimstamumo veiksniai.* Gimstamumą pirmiausia lemia socialinės-ekonominės sąlygos: karai, ekonomikos pakilimai ir nuosmukiai, individų pajamos ir išsilavinimas. Turtingesnėse šalyse gimstamumas mažesnis nei mažiau turtingose. Subjektyvūs gimstamumo veiksniai - individualūs požiūriai į vaikus kaip į gyvenimo vertybes, į jų skaičių šeimoje ir pan.

6. **Mirtingumas** yra gyventojų dinamikos veiksnys, neatsiejamas nuo gimstamumo.
- 6.1. *Mirtingumo kriterijai*. Mirtingumo koeficientas - kasmetinis mirimų skaičius tūkstančiui gyventojų. Naujagimių mirtingumo koeficientas - skaičius vaikų, mirusių iki vienerių metų amžiaus, tenkantis tūkstančiui naujagimių. Mirtingumo tyrimai leidžia apskaičiuoti vidutinę gyvenimo trukmę.
 - 6.2. *Mirtingumo veiksniai*. Mirtingumą pirmiausia lemia biologinė žmogaus prigimtis: kaip ir viskas gamtoje, taip ir žmogus, turi savo pradžią bei pabaigą. Tačiau įdomu tai, kad biologinė žmogaus prigimtis yra veikiamą socialumo, ką rodo vis ilgėjanti vidutinė žmogaus gyvenimo trukmė. Vadinasi, visuomenėje individai nuolat gerina savo gyvenimo sąlygas (būstą, mitybą), mokslas vis geriau pažįsta žmogaus organizmą, taip keldamas medicinos lygį.
7. **Migracija** yra žmonių judėjimas iš vienos geografinės vietovės į kitą.
- 7.1. *Tarptautinė migracija* - gyventojų judėjimas iš vienos šalies į kitą - turi du aspektus: *emigraciją* (išvykstama iš šalies) ir *imigraciją* (atvykstama į kitą šalį).
 - 7.2. *Vidinė migracija* yra geografinis gyventojų mobilumas šalies viduje. Pagrindinis šios migracijos bruožas - gyventojų persikėlimas į miestus, t.y. urbanizacijos procesas.
 - 7.3. *Migracijos veiksniai* skirstomi į “stumiančiuosius” (skurdas, karas, politinis persekiojimas savoje šalyje) ir “traukiančiuosius” (aukštesnis pragyvenimo lygis, socialinis saugumas kitoje šalyje). Šie abu veiksniai lemia apsisprendimą migruoti.

8. Demografinės teorijos

- 8.1. *Thomas Robertas Malthusas* (1766-1834) - anglų šventikas ir mokslininkas, atkreipęs dėmesį į tai, kad gyventojų skaičius auga greičiau nei maisto gamyba: jo nuomone, gyventojų daugėja geometrine profesija (1-2-4-8-16 ir t. t.), o maisto gamyba - aritmetine (1-2-3-4-5). Jis siūlė lytinį susilaikymą ir vėlyvas vedybas, nes kitaip - gyventojų skaičių mažins badas, karai, ligos.
- 8.2. *Demografinio perėjimo teorija* aiškina gyventojų skaičiaus augimą, pereinant iš tradicinės visuomenės į moderniąją. Skiriami trys šio perėjimo etapai: 1. Tradicinėje visuomenėje buvo didelis gimstamumas ir didelis mirtingumas, todėl gyventojų skaičius augo labai lėtai. 2. Modernizacija sumažino mirtingumą (pagerėjo gyvenimo sąlygos, mityba, medicininis aptarnavimas), tačiau gimstamumas išliko toks pat, todėl staigiai išaugo gyventojų skaičius. 3. Mirtingumas išliko toks pat mažas, tačiau sumažėjo gimstamumas, nes jis buvo pradėtas reguliuoti (kontracepcinės priemonės, nėštumų nutraukimas). Gyventojų skaičiaus augimas lėtėja ir stabilizuojasi. Šie etapai būdingi beveik visoms europietiškos civilizacijos šalims.

17. *Septynioliktoji paskaita. KOLEKTYVINIS ELGESYS*

1. ***Kolektyvinis elgesys*** yra tiek spontaniškas, tiek organizuotas elgesys, būdingas santykinai dideliame skaičiui žmonių, reaguojančių į idėjas, reiškinius, įvykius.
 - 1.1. ***Kolektyvinio elgesio klasifikavimas***. J. Loflandas, klasifikuodamas kolektyvinį elgesį, remiasi dviem kolektyvinio elgesio lygiais: mase ir minia. *Masė* - visuma žmonių, kuriuos jaudina ta pati problema, tačiau jie nėra arti vienas kito. *Minia* - santykinai didelis skaičius žmonių, esančių kartu, vienas prie kito. Trys emocijų tipai, būdingi tiek masei, tiek miniai, yra baimė, priešiškusumas, džiaugsmas. Minios baimės pavyzdys - teatro žiūrovai gaisro metu, masinės baimės pavyzdys - stichinė nelaimė. Minios priešiškusumo pavyzdys - rasiniai neramumai, masinio priešiškusumo pavyzdys - politinių lyderių paskelbimas "atpirkimo ožiais". Minios džiaugsmas - karnavalai, koncertai, masinis džiaugsmas - "aukso karštligė", gyventojų džiaugsmas šalies sportininkams pasiekus pergalę tarptautinėse varžybose (28, p. 578-584).
 - 1.2. ***Kitas klasifikavimas***. J. Vander Zanden skiria *išsklaidytą (dispersed)* ir *koncentruotą (converging)* kolektyvinį elgesį. Pirmasis - tai gandai, mada, pamišimai, masinė isterija, panika, viešoji nuomonė. Antrasis - minia (32, p. 594-599).
 - 1.3. ***Šia klasifikacija*** remdamasis, siūlau skirti tris kolektyvinio elgesio formas: pirmosios dvi - kaip J. Vander Zandeno, trečioji - socialiniai judėjimai. Šios trys formos yra glaudžiai susijusios: iš spontaniškų reakcijų išaugę socialiniai judėjimai yra nulemti pirmųjų dviejų formų.
2. ***Išsklaidytas kolektyvinis elgesys***. Masinės komunikacijos visuomenėje kiekvienas individas gali būti įtrauktas į masinį elgesį, nes žiūri tas pačias televizijos programas, klauso tos pačios muzikos, skaito tuos pačius laikraščius, yra raginamas pirkti tas pačias prekes. Sociologai skiria konkrečias masinio elgesio formas: mada, viešoji nuomonė, gandas, panika.
 - 2.1. ***Mada*** - masinis priėmimas tam tikro skonio ar gyvenimo stiliaus, kuris trunka tam tikrą laiką ir keičiasi laipsniškai. Kodėl žmonės rengiasi vieno stiliaus ar net vienodais drabužiais? Kodėl egzistuoja madingi ir nemadingi daiktai?
 - 2.2. ***Viešoji nuomonė*** - tam tikri elgesio viešajame gyvenime standartai ir jų taikymas, vertinant individų ar grupių elgesį. Anot R. Schaeferio ir R. Lammo, tai nuostatos viešosios politikos klausimu išraiška, susijusi su sprendimų priėmimu (27, p. 611).
 - 2.3. ***Gandas*** - sunkiai patikrinama informacija, sukaupta neformaliu būdu (kilnės šaltinis neaiškus arba nežinomas), naudojama analizuojant neaiškią situaciją ir dažnai priimama kaip tiesa.

- 2.4. *Panika* - nevaldomas bėgimas nuo suvokto pavojaus, kuris gali būti tiek tikras, tiek pagrįstas tikėjimu.
3. **Koncentruotas kolektyvinis elgesys - minia.** Minia yra laikinas, santykinai neorganizuotas žmonių susibūrimas, kur jie tiesiogiai kontaktuoja vienas su kitu.
- 3.1. *Minios tipai* : 1. Atsitiktinė minia - susibūrimas žmonių, kurie siekia individualių tikslų toje pačioje vietoje ir tuo pačiu metu. 2. Įprastinė minia - teatro, koncerto, sporto varžybų žiūrovai, kurie laikosi egzistuojančių elgesio normų. 3. Ekspresyvinė minia - susibūrimas žmonių, reiškiančių stiprius jausmus (religinės apeigos, roko muzikos koncertas). 4. Veikianti minia - susibūrimas susijaudinusių žmonių, manančių, kad norimus pokyčius pasiekti galima tik pažeidžiant galiojančias socialines normas. Ši minia būna pasirošusi agresyviai veiklai (maištui, plėšimui), todėl lengvai gali pavirsti gauja (12, p. 588-589; 32, p. 598).
- 3.2. *Minios bruožai*: a) įtaigumas (minioje lengviau pasiduodama svetimai įtakai nei būnant vieniems); b) deindividualizacija (susilieama su minia, pamiršamas asmeninis tapatumas ir atsakomybė); c) nepažeidžiamumas (minioje pasijuntama stipresniais, nenugalimais) (32, p. 598-599).
- 3.3. *Minios dinamikos fazės*: a) susibūrimas (spontaniškas, kai atsitiktinius praeivius nugalai smalsumas, ar sąmoningas, kai susirenkama kažkam organizuojant); b) komunikacija (minios dalyviai pirmiausia aiškinasi, kas vyksta; labiausiai paplitęs komunikacijos minioje tipas - gandas, nes tikroji informacija dažniausiai būna žinoma tik keliems asmenims); c) konvencionalizacija (minios susibūrimas tampa visuotinai priimtu dalyku, tačiau šią fazę pasiekia ne kiekviena minia, o tik tokia, kuri buriasi svarbaus įvykio valstybių švenčių, reguliarių sporto varžybų ir pan. dėka) (28, p. 584-586).
4. **Minios elgesio aiškinimas.** Kodėl minioje keičiasi žmonių elgesys? Kas lemia minios vieningumą?
- 4.1. *Užkrėtimo teorija.* Jos autorius - prancūzų sociologas G. Le Bonas (1841 - 1931), teigęs, kad minioje individai patiria radikalią transformaciją. Jie gali tapti žiauriais, laukiniais, iracionaliais, destruktiviais. Minia visiškai užvaldo individą. Bendros nuotaikos ir vaizdiniai veikia individą trim būdais: 1) imitacija - kitų veiksmų kartojimas, 2) įtaigumas - būseną, kai individą veikia kitų vaizdiniai, nurodymai, siūlymai; 3) abipusė reakcija - procesas, kurio metu vienų žmonių emocijos sukelia kitų žmonių emocijas, kurios savo ruožtu sustiprina pirmųjų žmonių emocijas, o šios vėl intensyvina kitų žmonių emocijas ir t. t. (32, p. 601-602).
- 4.2. *N. Smelserio teorija.* Nurodomos šešios sąlygos tam tikra seka (viena paskui

kitą), lemiančios konkretų kolektyvinių elgesį (pavyzdžiui, riaušes): 1. Struktūriniai veiksniai - tai socialinio gyvenimo aspektai, padedančiantys atlikti kolektyvinius veiksmus. 2. Struktūrinė įtampa - sutrikęs ryšys tarp socialinės sistemos aspektų. 3. Augantis bendras tikėjimas (*generalized belief*) - būseną, kai vis didesni žmonių skaičiai užvaldo nuomonę apie tai, kaip vertinti susiklosčiusią padėtį ir kaip į ją reaguoti. 4. Aktyvinantys veiksniai - veiksmai, išprovokuojantys masinius veiksmus. 5. Dalyvių įtraukimas - minia pradeda veiksmus ir vis daugiau minios narių išsitraukia į šiuos veiksmus. 6. Socialinė kontrolė. Įvykių eiga labai priklauso nuo valdžios veiksmų, kurie gali būti prevenciniai, siekiantys neleisti kilti įvykiams, ir represiniai, siekiantys nuslopinti masinius destruktivius veiksmus. Tačiau ne visada valdžios veiksmų pasekmės atitinka turėtus ketinimus (28, p. 591-594).

5. **Socialiniai judėjimai** yra daugiau ar mažiau organizuotos kolektyvinės pastangos sukelti socialinius pokyčius arba pasipriešinti jiems. Minios susirenka ir išsiskirsto, tačiau kolektyvinis elgesys ne visada trumpai gyvuoja. Kai kada žmonės ilgai ir apgalvotai siekia ką nors keisti visuomenės gyvenime.
- 5.1. **Klasifikavimo kriterijai.** Demokratinėse visuomenėse gyvuoja daugybė įvairiausių socialinių judėjimų: aplinkos apsaugos, pilietinių teisių, abortų šalininkų bei priešininkų ir t. t. Juos klasifikuoti galima įvairiai pagal tokius kriterijus kaip trukmė, interesai, tikslai. Egzistuoja judėjimai, kurie trunka šimtmečius, kiti gyvuoja labai trumpai. Pagal interesus socialiniai judėjimai skirstomi į religinius, politinius, tautinius ir t. t. Pagal tikslus jie gali būti revoliuciniai ir reformistiniai. Kiekviena klasifikacija turi privalumų ir trūkumų. B. Hess ir kt. siūlo trijų kriterijų derinimą: a) socialinio pokyčio, kurį gina judėjimas, svarba; b) judėjimo tikslas - sukelti pokyčius ar pasipriešinti jiems; c) judėjimo taktika - panaudoti esamas struktūras ar kurti paralelias.
- 5.2. **Socialinių judėjimų tipai.** Pagal B. Hess ir kt. siūlomus kriterijus skiriami keturi socialinių judėjimų tipai: 1) reformistiniai, siekiantys pokyčių egzistuojančiose sistemose; 2) revoliuciniai, siekiantys pakeisti vertybes ir institucijas; 3) pasipriešinimo judėjimai, siekiantys sustabdyti pokyčius ir atkurti tai, kas vadinama tradicinėmis vertybėmis bei normomis; 4) utopiniai, siekiantys idealios visuomenės išrinktosioms grupėms, turinčioms viltį, kad jų pavyzdys padės keistis sudėtingesnėms socialinėms sistemoms (12, p. 594).
- 5.3. **Judėjimo raidos etapai:** 1. Nepasitenkinama esama padėtimi, kyla neramumai. Šiame etape lyderis yra agitatorius, raginantis veikti. 2. Kuriama ideologija, kuri tampa savotišku tiltu tarp nepasitenkinimo ir veiklos, vyksta telkimas bendrai veiklai. Lyderis - pranašas, idėjų įkvėpėjas. 3. Kuriama formali organizacija, lyderis tampa administratoriumi, koordinuojančiu veiksmus.

mus, kontroliuojančių darbo pasidalijimą. 4. Judėjimas tampa biurokратиška institucija, lyderis - politikas. Ketvirtasis etapas būdingas ne visiems judėjimams (28, p. 599-600).

18. Aštuonioliktoji paskaita. SOCIALINIAI POKYČIAI

1. **Socialiniai pokyčiai** yra fundamentalūs pakitimai socialinėje organizacijoje, visuomenės organizavimo būdo pasikeitimas. Visuomenė, kaip ir bet koks kitas pažinimo objektas, nuolat kinta. Dauguma pakitimų vyksta palaipsniui ilgą laiką ir yra nepastebimi. Socialinius pokyčius sukelia gamtos nelaimės, karas, terorizmas, socialiniai judėjimai ir t.t. Dažniausiai minimi socialinių pokyčių šaltiniai yra šie: gyventojai, gamta, mokslas ir technologija, naujovių plitimas, socialiniai konfliktai.
 - 1.1. *Gyventojai*. Auga jų skaičius, keičiasi sudėtis, teritorinis pasiskirstymas (dėl migracijos), o tai sukelia socialines problemas. Vienose šalyse socialines problemas sukelia gyventojų skaičiaus augimas, kitose šalyse problema tampa gyventojų senėjimas, t.y. vyresnio amžiaus žmonių skaičiaus augimas.
 - 1.2. *Gamta*. Potvyniai, sausros, žemės drebėjimai gali sukelti radikalias socialines permainas. Gamtos išteklių atradimas turi įtaką gyventojų migracijai, miestų augimui.
 - 1.3. *Mokslas ir technologija*. Šiuolaikinė visuomenė neišsivaizduojama be automobilio, telefono, kompiuterio, tačiau prieš šimtą metų šių dalykų nebuvo. Mokslas apibūdinamas kaip žinios, įgytos taikant metodus, pagrįstais sisteminu stebėjimu, o technologija - kaip žinių taikymas gaminant įrankius ir naudojantis gamtiniais ištekliais (27, p. 619). Kiti sociologai, neminėdami mokslo ir technologijos terminų, kalba apie naujoves (*innovations*), t. y. atradimus (žinojimo papildymą) ir išradimus (turimų žinių panaudojimą nauja forma). A. Einsteino reliatyvumo teorija yra atradimas, o automobilis - išradimas, nes jis yra nauja senų elementų kombinacija (32, p. 620).
 - 1.4. *Naujovių plitimas* vyksta tiek vienoje visuomenėje, tiek iš vienos visuomenės į kitas. Ankstesnėse epochose jas skleidė keliautojai, misionieriai, kareiviai, migrantai. Dabar tai daro transnacionalinės korporacijos, tarptautinė prekyba. Naujovių plitimas (*diffusion*) yra reglamentuotas, naudojant patentus.
 - 1.5. *Socialiniai konfliktai* - konfliktai, kurių sprendimas dažnai lemia esmines permainas. Skirtingos socialinės grupės turi nevienodus interesus, todėl jos negali nekonfliktuoti, o šie konfliktai negali nekeisti visuomenės.

2. **Socialinių pokyčių teorijos**. Sociologija nuo pat savo atsiradimo stengiasi atskleisti

socialinių pokyčių ir raidos dėsniais. Sociologijos pradininkai A. Comte'as ir H. Spenceris naudojami gausia istorine medžiaga, norėdami suprasti, kodėl ir kaip visuomenės keičiasi. Visi vėlesnieji sociologai tęsė atsakymų į šį klausimą paieškas. Sociologijos istorijoje susiklostė keturi socialinių pokyčių aiškinimo būdai: evoliucionizmas, ciklizmas, funkcionalizmas ir konflikto teorija.

- 2.1. *Evoliucionizmas* dominavo XIX šimtymetyje ir buvo veikiamas Ch. Darvino biologinės evoliucijos teorijos: visuomenė, kaip ir gamta, nuolat tobulėja, pradėdant paprastais, homogeniniais, ir baigiant heterogeniniais junginiais. Praeitame šimtymetyje buvo laikomasi viena kryptimi vykstančios evoliucijos teorijos, pagal kurią visos visuomenės praeina tuos pačius evoliucijos etapus ir neišvengiamai pasiekia tą patį rezultatą. Šiame šimtymetyje iškilo ne viena kryptimi vykstančios evoliucijos teorija, pagal kurią pokyčiai vyksta skirtingais keliais, nebūtinai ta pačia kryptimi ir nebūtinai reiškia pažangą.
 - 2.2. *Ciklizmas*. Visuomenės raida yra ciklinė: civilizacijos iškyla, suklesti ir žlunga. Evoliucionistai, ypač vienakryptės evoliucijos teorijos atstovai, vaizduoja istoriją kaip nuoseklių ir kylančių pakopų seką, o ciklizmo šalininkai mato civilizacijų iškilimus ir žlugimus. Jie nesiekia numatyti ilgalaikę žmonijos raidos kryptį, o tik nori numatyti konkrečios visuomenės ar civilizacijos eigą. Evoliucionistai santykinai yra optimistai, matantys žmonijos pastangas siekti naujų aukštumų ateityje, o ciklistai santykinai yra pesimistai, numatantys kiekvienos civilizacijos mirtį.
 - 2.3. *Funkcionalizmas*. Jo šalininkus labiau domina ne tai, kaip visuomenė keičiasi, bet tai, kaip ji išlaiko stabilumą. Naudojama *pusiausvyros* sąvoka: visuomenė atsiliepia į neaiškias situacijas, tvarkos ardymą atitinkamomis priemonėmis, kurios grąžina pusiausvyrą. Socialinius neramumus (streikus, riaušes) funkcionalistai laiko laikiniais griovimais, o ne reikšmingais socialinės tvarkos pokyčiais.
 - 2.4. *Konflikto teorija*: visuomenė, kaip ir kiekvienas reiškiny, yra prieštaringa, t.y. ji yra vienybė priešybių, tarp kurių vyksta nuolatinė kova. Būtent konfliktas tarp besivaržančių socialinių grupių yra pagrindinis socialinių pokyčių šaltinis. Konfliktuoja darbdaviai ir darbėmiai, valdantieji ir valdomieji, taip pat konfliktai kyla kiekvienoje šių grupių.
3. **Modernizacija** - visuma pokyčių, įvykusių beveik visose visuomenės gyvenimo srityse industrializacijos dėka.
- 3.1. *Turinys*: a) vyksta perėjimas nuo tradicinių gamybos metodų prie naujų technologijų; b) perėjimas nuo natūralinio prie prekinio ūkio (žemės ūkyje); c) pramonės mechanizavimas; d) visuomenės urbanizavimas: miestas tampa reikšmingesnis už kaimą.

3.2. *Stimulai ir kliūtys.* Pagrindinis stimulus - verslininkystės dvasia. Šiuolaikinėje sociologijoje remiamasi M. Weberio idėja apie protestantizmo ir kapitalizmo ryšį, kuris yra aiškinamas kaip šiuolaikinės verslininkystės atsiradimo priežastis, taip pat verslininkų psichologijos ir moralės, t. y. jų požiūrio į savo darbą, tikslo siekimo, mokėjimo rizikuoti ir t. t. priežastis. Visa tai laikoma viena svarbiausių modernizacijos varomųjų jėgų. Svarbiausiomis modernizacijos kliūtimis laikomos tradicijos (ekonominės, giminystės), trukdančios individualiam socialiniam mobilumui.

4. *Raidos teorijos.*

- 4.1. *Konvergencijos teorija:* modernizacijos proceso metu skirtingos visuomenės supanašėja, įgydamos bendrų bruožų (urbanizacija, masinis raštingumas, masinė kultūra, masinis dalyvavimas politikoje, sumažėjusi iki dviejų generacijų šeima). Ši teorija susilaukė daug kritikos: juk vienos šalys yra modernizacijos pionierės, o kitos - sekėjos. Pastarosios ne šiaip kopijuoja pirmųjų raidos modelį, bet derina jį prie savo tradicinių socialinių formų.
- 4.2. *Priklausomybės teorija* kritikuoja konvergencijos teoriją, pabrėždama, kad moderniausias šalys sulaiko labiau atsilikusių šalių raidą, turėdamos iš to naudos.
- 4.3. *Pasaulinės sistemos teorija:* egzistuoja pasaulinės ekonominės sistemos, kurias sudaro centrinės ir periferinės valstybės ir tarp kurių vyksta nuolatinė konkurencija.

Literatūra

1. Ballé C. *Sociologie des organisations*. - Paris, 1994.
2. Berger P. *Sociologija: humanistinis požiūris*. - Kaunas, 1995.
3. Birch A. *The Concepts and Theories of Modern Democracy*. - London and New York, 1993.
4. Boudon R., Bourricaud F. *Dictionnaire critique de la sociologie*. - Paris, 1990.
5. Broom L., Bonjean Ch., Broom D. *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*. - Kaunas, 1992.
6. Dumbliauskas V. *Tėvystė // Mokslas ir gyvenimas*. - 1990. - Nr. 9. - P. 14-16.
7. Gendrolis E. *Socialinė ir kultūrinė antropologija*. - Vilnius, 1984.
8. Giddens A. *Sociology*. - Polity Press, 1997.
9. Giddens A. *Sociology: A Brief but Critical Introduction*. - Harcourt Brace Jovanovich, 1987.
10. Grigas R. *Prolegomenai: politikui ir piliečiui*. - Vilnius, 1997.
11. Hague R., Harrop M., Breslin S. *Comparative Government and Politics: An Introduction*. - London, 1992.
12. Hess B., Markson E., Stein P. *Sociology*. - New York, 1991.
13. Kroeber A. *Kultūros sąvoka mokslė // Kultūros prigimtis*. - Vilnius, 1992.
14. *Kultūros prigimtis*. - Vilnius, 1992.
15. Leonas P. *Sociologija*. - Vilnius, 1995.
16. Leonavičius J. *Sociologijos žodynas*. - Vilnius, 1993.
17. Light D., Keller S., Calhoun C. *Sociology*. - New York, 1989.
18. Luobikienė I., Guščinskienė J., Palidaukaitė J., Vaitkienė R. *Sociologijos pagrindai*. - Kaunas, 1997.
19. Macionis J. *Sociology*. - Prentice Hall, 1989.
20. Malherbe M. *Les religions de l'humanité*. - Paris, 1992.
21. Merton R. *Socialinė struktūra ir anomija // Sociologija. Mintis ir veiksmas*. - 1997. - Nr. 1. - P. 66-84.
22. Page E. *Political Authority and Bureaucratic Power: A Comparative Analysis*. - Harvester Wheatsheaf, 1992.
23. Palidaukaitė J. *Lietuvos politinė kultūra*. - Kaunas, 1997.
24. Perrucci R., Knudsen D. *Sociology*. - West Publishing Company, 1983.
25. *Religijotyros žodynas*. - Vilnius, 1991.
26. Rouvier C. *Sociologie politique*. - Paris, 1995.
27. Schaefer R., Lamm R. *Sociology*. - McGraw-Hill, 1992.
28. Smelser N. *Sociologija*. - Moskva, 1994.
29. *Sovremennaja zapadnaja sociologija: slovarj*. - Moskva, 1990.

30. Spencer M. *Foundations of Modern Sociology*. - Prentice Hall, 1985.
31. Szczepanski J. *Elementarne pojęcia socjologii*. - Warszawa, 1965.
32. Vander Zanden J. *The Social Experience: An Introduction to Sociology*. - McGraw-Hill, 1990.
33. Wagenaar T., Gieryn T. *Readings and Review for Sociology*. - McGraw-Hill, 1989.

Turinys

Pratarmė	3
Pirmoji dalis. SOCIOLOGIJOS PAGRINDAI	4
1. Pirmoji paskaita. SOCIOLOGIJA	4
2. Antroji paskaita. SOCIOLOGINIS TYRIMAS	8
Antroji dalis. VISUOMENĖS PAGRINDAI	11
3. Trečioji paskaita. KULTŪRA	11
4. Ketvirtoji paskaita. SOCIALIZACIJA	14
5. Penktoji paskaita. SOCIALINĖ STRUKTŪRA	17
6. Šeštoji paskaita. GRUPĖS IR ORGANIZACIJOS	19
7. Septintoji paskaita. DEVIACIJA	23
Trečioji dalis. SOCIALINĖ NELYGYBĖ	26
8. Aštuntoji paskaita. SOCIALINĖ STRATIFIKACIJA	26
9. Devintoji paskaita. LYTIS	30
10. Dešimtoji paskaita. AMŽIUS	33
Ketvirtoji dalis. SOCIALINĖS INSTITUCIJOS	37
11. Vienuoliktoji paskaita. ŠEIMA	37
12. Dvyliktoji paskaita. RELIGIJA	40
13. Tryliktoji paskaita. IŠSIMOKSLINIMAS	43
14. Keturioliktoji paskaita. EKONOMIKA	46
15. Penkioliktoji paskaita. POLITIKA	49
Penktoji dalis. SOCIALINIAI POKYČIAI	53
16. Šešioliktoji paskaita. DEMOGRAFINIAI PROCESAI	53
17. Septynioliktoji paskaita. KOLEKTYVINIS ELGESYS	56
18. Aštuonioliktoji paskaita. SOCIALINIAI POKYČIAI	59
Literatūra	62